

META

medeltidsarkeologisk tidskrift

NR 1 2003

**Vivi Lena Andersen &
Julie Lund**

**Borger og byrum -
om en magtforhandling på byens torv
i senmiddelalderen**

**Stanislav Belsky, Aleksanteri
Saksa & Mervi Suhonen**

Stadsarkeologi i Viborg

Ing-Marie Nilsson

**Härskarsymbol och högsäte -
om betydelsen av västmarkeringar i
romanska kyrkor**

Leif Häggström

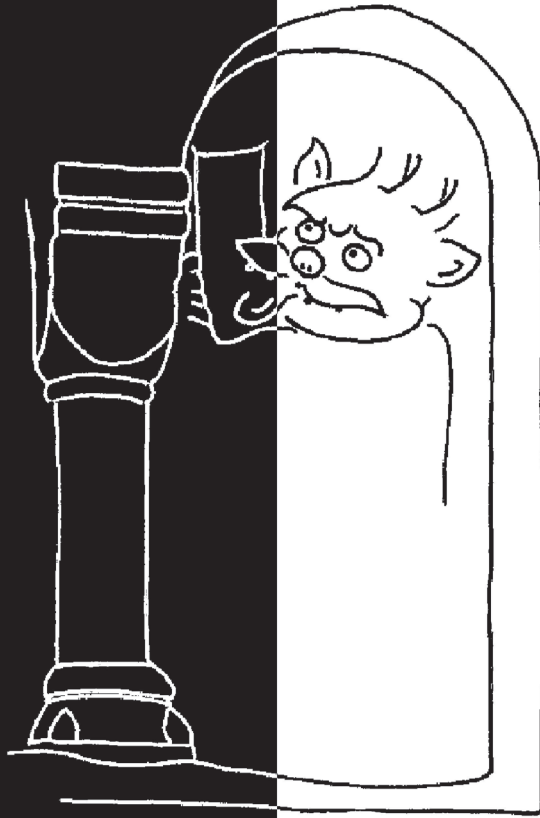
Svart kol blir vitt guld

Jes Wienberg

**Sveriges kyrkor och Hallands
sockenkyrkor - en recension**

META

medeltidsarkeologisk tidskrift

NR 1 2003

META

medeltidsarkeologisk tidskrift

Institutionen för Arkeologi och
Antikens historia,
Sandgatan 1, S-223 50 Lund.
Tel: 046-2227940. Fax: 046-2224214.
E-mail: meta@ark.lu.se

META har som syfte att spegla aktuell forskning och debatt inom medeltidsarkeologi och historisk arkeologi i Skandinavien. META ges ut som medlems-tidning av Medeltidsarkeologiska föreningen och kommer ut med fyra nummer per år. Medlemskap i föreningen erhålles genom att medlemsavgiften (för år 2003 kr 200:-) insättes på postgiro-nummer 45 32 11-5.

META:s styrelse/redaktion: Lars Ersgård, Ann-Britt Falk Boreklev, Maria Domeij, Anders Jonasson, Kristina Josefson, Jan Kockum, Ing-Marie Nilsson, Gunnar Nordanskog, Joakim Thomasson.

META:s lokalredaktion i Stockholm:
Johan Anund och Mathias Bäck

Tryckt med bidrag från Humanistisk-samhällsvetenskapliga forskningsrådet

Grafisk form: Eric Runestam

Tryck: Bildcenter, Lunds Ljuskopierings-byrå AB

ISSN 0348-7903

INNEHÅLL 2003:I

- I Redaktionellt
- 3 *Vivi Lena Andersen & Julie Lund*
Borger og byrum - omen magtforhandling på byens torv i senmiddelalderen
- 14 *Stanislav Belsky, Aleksanteri Saksa & Mervi Suhonen*
Stadsarkeologi i Viborg
- 31 *Ing-Marie Nilsson*
Härskarsymbol och högsäte - om betydelsen av västmarkeringar i romanska kyrkor.
- 50 *Leif Häggström*
Svart kol blir vitt guld.
- 57 *Jes Wienberg*
Sveriges kyrkor och Hallands sockenkyrkor - en recension.

META:s omslagsbild: Fan själv, kalkmålning i Västra Sallerups kyrka, Skåne. Renritning av Ing-Marie Nilsson.

Redaktionellt

Årets första nummer spretar åt olika håll i både tid och rum, men det visar samtidigt på något av den nordiska medeltidsarkeologins vitalitet och bredd. Artiklarna berör både Danmark, Tyskland, Ryssland och Sverige, med nedslag i såväl städer och landsbygd som i kyrkor. Artiklarna är också kronologiskt vittfamnande, från högmedeltid till tidig modern tid.

Inledningsvis undersöker Vivi Lena Andersen och Julie Lund rådhusens placering i förhållande till kyrkorna i några danska, svenska och tyska städer. Genom sin rumsanalys visar författarna hur arkitekturen användes i konflikter mellan borgerskap och kyrkliga institutioner vid tiden för reformationen och hur den materiella kulturen kunde användas för att förändra sociala strukturer.

I sin artikel om stadsarkeologi i Viborg presenterar Stanislav Belsky, Aleksanteri Saksa och Mervi Suhonen ett finsk-ryskt samarbetsprojekt i denna gamla gränsstad. Viborgs växlingsrika historia presenteras, liksom de senaste årens arkeologiska undersökningar. Det rör sig om ett spännande men hotat stadsarkeologiskt material från 1400- till 1600-talen som väl förtjänar att uppmärksammas.

Ing-Marie Nilsson tar oss bakåt i tiden och diskuterar västmarkeringar i den romanska kyrkoarkitekturen. Västmarkeringarna anses vara tillkomna på initiativ av den världsliga maktens representanter och de kan ta sig många olika uttryck, från mäktiga västverk i domkyrkorna till upphöjda bänkar i enklare sockenkyrkor. Nilsson argumenterar för att skillnaderna inte bara kan förklaras i ekonomiska termer, utan att olika typer av västmarkeringarnas användes därför att de hade olika funktion och symbolik.

Leif Häggström spränger än en gång den kronologiska tvångströja som medeltiden kan utgöra. Häggström argumenterar för att även lämningar från tidigmodern tid måste behandlas som fullvärdiga fornlämningar, och med exempel från småländska Flahult visar han hur kolbottnar och torpgrunder kan användas för att skriva historia. I jämförelse med skriftliga källor har detta arkeologiska material en stor potential att belysa "de obesuttna klassernas historiska landsbebyggelse".

Avslutningsvis recenserar Jes Wienberg den första publikationen i Riksantikvarieämbetets satsning *Sockenkyrkorna - kulturarv och bebyggelsehistoria*. I likhet med många andra som saknar en samlad katalog över de svenska sockenkyrkorna, frågar sig Wienberg om detta kommer innebära en nytändning för evighetsprojektet *Sveriges Kyrkor*, eller om det innebär dess slut.

Eftersom detta är META:s tjugofemte årgång finns det anledning att begrunda tidskriftens och det medeltidsarkeologiska ämnets utveckling. Ännu en liten tid går det att komma över en bunt gamla årgångar till det facila priset av 100:-. Mejla till meta@ark.lu.se eller kom in till biblioteket på Sandgatan 1 i Lund.

META - redaktionen

STIPENDIER

Anders Althins stiftelse ledigförklarar för 2003 ett eller flera stipendier om totalt 100 000 kronor. Stipendierna delas i första hand ut till arkeologisk forskning som berör Skåne, Halland och Blekinge. Ansökan skall vara Stiftelsen tillhanda senast den 7 april 2003.

Upplysningar lämnas av professor em. Hans Andersson, docent Kristina Jennbert, länsantikvarie Thomas Romberg och professor em. Märta Strömberg.

På grund av det rådande börsläget blir det i år ingen utdelning ur Erik Cinthios forskningsfond.

Borger og byrum

- om en magtforhandling på byens torv i senmiddelalderen

Vivi Lena Andersen & Julie Lund

Abstract

Citizen and city space

Analyses of space are useful in discussing relations of power and social structures. A struggle for power of the city square and citizens took place in the time around the Reformation. This was manifested in town hall buildings challenging church buildings. Town halls in Denmark, Sweden and Northern Germany intruded the powerful position of the church in the society. The town government used different means: placing the town hall between the church and the city square, imitating the architecture of the church and destroying clerical institutions. The city space and the surrounding buildings underline the political conflict in the time of the Reformation. Negotiations of power are played out in interaction between buildings, open spaces and citizens and the text illustrates how material culture can play an active role in the change of social structures.

Inledning

I senmiddelalderen blev rådhuset opført og ombygget i mange byer i Norden, hvilket påvirkede byens rum. Middelalderens rådhus var oftest placeret ved torvet, hvor byens indfaldsveje mødtes, og hvor den centrale kirke var placeret. Hvor på torvet rådhuset var placeret, var der derimod ikke faste rammer for - denne placering var åben for forhandling. Rådhusets placering i forhold til kirken og rådhusets udformning er et element,

der kan påvise den samfundsmæssige magtkamp i tiden omkring reformationen. Disse forhandlinger om magt udspillede sig i byens rum i samspillet mellem bygningerne, de åbne pladser og borgerne.

Opfattelser af rum

Forståelsen af rådhusets placering må udspringe af, hvordan magtforhandlinger i rum skal fortolkes. I den arkæologiske forskning er der igennem

de sidste 10 år sket en radikal ændring i tolkning af rum og dets betydning for dannelse og omformning af sociale strukturer. Især forhistorisk arkæologi har ændret syn på kulturlandskabet, og dette er kommet til udtryk i forandringer af tolkningen af monumenter. I historisk arkæologi har rum været undersøgt i analyser af bebyggelsesstrukturer - oftest af det indvendige af bygningen. I den processuelle arkæologiske analyser af rum blev samspillet mellem mennesket og dets omgivende miljø inddraget. Dette stod således i kontrast til tidligere tiders ensidige fokus på selve fundpladsen eller monumentet; men i mange processualistiske analyser er rummet nærmest blevet opfattet som en "beholder" eller en scene for menneskenes interaktion (Welinder 1979). I løbet af 1990'erne fremkom en række arkæologiske analyser, der ønskede at ændre denne rumopfattelse. Der er ikke tale om en samlet skole, men om en retning med en række fællestræk (Bradley 1993; Johnson 1989; Thomas 1996; Tilley 1993; Welinder 1992; Yentsch 1991). Analyserne udspringer af den post-processuelle arkæologi, og i relation til begrebet rum diskuteres forhold som:

- * Rummet som medie
- * Rum og magt
- * Materiel kulturs aktive påvirkning på sociale strukturer
- * Hermeneutik
- * Forskelligheden i oplevelse af rum fra individ til individ

I analyserne af rum i forhistorisk arkæologi blev monumenter og deres

relation til landskabet undersøgt. Ved den bevægelse igennem landskabet, som er nødvendig for at komme ind til og omkring et monument, bliver landskabet - altså rummet - en del af skabelsen af sociale strukturer (Tilley 1993, s 142ff). Dette gør at monumenter ændrer hverdag/praksis (Thomas 1996, s 188ff). Dette skal opfattes helt konkret: monumenter ændrer hverdag/praksis i forbindelse med at man bevæger sig i landskabet, da bestemte bevægelser synes fysisk uundgåelige, hvis man skal bevæge sig i og omkring monumentet (Tilley 1993; Thomas 1996). Arbejder man med historisk tid, kan denne rumopfattelse overføres til analyser af byplaner. En byplan kan være en kilde for mennesket til at forstå sig selv og sin placering i det fysiske og især kulturelle rum (Upton 1992). Måden at strukturere rum kan altså være en måde at danne og gendanne individers og grupperes selvforståelse. Anvendelsen af og bevægelse i rummet har således sociale konsekvenser, idet det konstituerer sociale strukturer. Den rolle monumenter varetog i analyser af forhistoriske kulturlandskaber, kan i studiet af middelalderen overtages af bygninger. Yentsch's analyse af relationen mellem køn og rumanvendelse i 1700-tallets New England har påvist, at ved at flytte køkkenfunktionen fra et rum ved siden af salonen (den offentlige sfære, hvor der blev diskuteret politik) til et mere perifert beliggende rum, ændredes kvindernes adgang til det politiske liv (Yentsch 1991). Rum er også her resultat og skaber af historiske processer og sociale relationer gennem

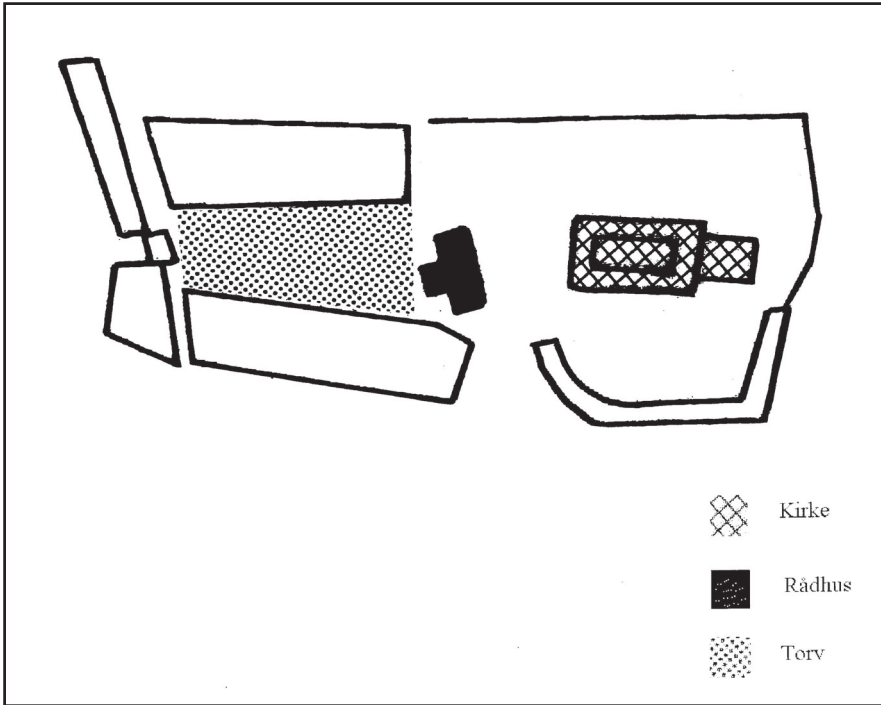

Fig. 1. Århus

rummets form og gennem de bevægelser, det påtvinger mennesket.

Særlig forholdet mellem rum og magt og rummet som medie er aktuelt i forhold til relationen mellem rådhusbyggeri og kirkebygninger i den sene middelalder og tiden derefter. I arkæologiske analyser er det anvendte magtbegreb ofte den strukturmarxistiske forståelse af magt. Her er magt altså et forhold, hvor en gruppe undertrykker en anden gruppe, og hvor materiel kultur bruges af en elitær gruppe til at manipulere en undertrykt gruppe. Sådanne anvendelser af magtbegrebet kendes også fra rumanalyser (Bender 1992; Gren 1989),

men med den post-processualistiske kritik blev en ny magtopfattelse introduceret. I Foucaults tekster er magt også et positivt begreb, og det relaterer til den forhandlingssituation, som indgår i alle sociale relationer (Foucault 1982). Hvis magt udøves, skal den således også accepteres af den anden part. Der er altså ikke tale om manipulation med den dumme pøbel, men om en forhandling. Foucaults magtbegreb blev anvendt af Johnson i hans rumanalyse af et 1500-tals hus i England, hvor ændringer i husets indretning ændrede relationen mellem husets herre og tjenerne (Johnson 1989).

Rådhuset i byrummet

En magtforhandling i rummet udspillede sig også i senmiddelalderens Århus. Det første rådhus i byen er fra starten af 1400-tallet og var placeret på byens hovedtorv (Skov 1998, s 258ff). Udgravninger af rådhusets fundament viser, at bagsiden af bygningen har været opført i bindingsværk, hvorimod forsiden, som vendte ud mod torvet, var grundmuret. Rådhuset var trukket lidt mod nord i forhold til torvets midterakse - vel for at friholde udsynet til domkirkens hovedindgang. Rådhuset har skullet imponere beskuerne, når de kom ind på torvet gennem byporten. Til husets bagside havde byrådet - vel af økonomiske årsager - valgt en spareløsning ved brug af det billigere bindingsværk. Bygningens repræsentative forside var altså vendt mod torvet, ikke mod kirken. Dette kunne tyde på, at bygningens udseende set fra torvet har haft høj prioritet på trods af et begrænset budget.

Rådhuset var i brug nogle få årtier ind i 1500-tallet, hvorefter det blev revet ned for at give plads til det efterfølgende større grundmurede rådhus. Det blev opført lige foran domkirkens hovedindgang adskilt af en passage på kun 12 meter (Skov 1998, s 267). Således lå langt størstedelen af torvet foran rådhusets fødder (Fig. 1).

Ændringen i placeringen af byens rådhus er her et tydeligt billede på den sociale konkurrence, der foregik mellem den verdslige og gejstlige institution i tiden op til reformationen. Råd-

huset gik her ind og provokerede kirken i det offentlige forum, samtidig med at den stjal opmærksomheden i bybilledet ved den centrale og overlegne placering. Med opførelsen af Århus' rådhus blev der naturligvis ikke udøvet en direkte og undertrykkende magt, men bygningen blev et medie i en forhandling om torvet og dets borgere. Den materielle kultur er således her en aktiv agent, der påvirker de sociale strukturer.

Rådhuset i Århus er langt fra det eneste eksempel på, hvordan bystyret igennem rådhusbyggeri påvirker byens rum. Det ældste rådhus i Stockholm var placeret i et bygningskompleks, som strakte sig fra torvet til kirkegården. Man mener, at byrådet i starten af 1300-tallet havde en rådstue, som har ligget på samme sted som det senere egentlige rådhus fra slutningen af 1300-tallet. Rådhuset optog på dette tidspunkt kun en lille del af kvarteret, men i slutningen af 1400-tallet blev rådhuset udvidet mod øst og bestod nu af flere sammenbyggede huse (Schück 1951, s 170ff). Af alle de bygninger byrådet har kunne tage i brug til deres virke, vælger de netop bygningskomplekset, som ligger mellem kirken og torvet. Ingen kilder kan fortælle, om det var en bevidst handling, men ud over at få en god beliggenhed opnåede bygherrerne i Stockholm det samme som de, der havde opført rådhuset i Århus: I stedet for at se på kirken, når man befandt sig på torvet, sprang rådhuset i øjnene. Også i Lübeck og Rostock valgte man at placere rådhuset mellem torv og kirke (Engquist 1951, s 65; Binding

1973, s 287f). Fænomenet gør sig også gældende for rådhuset i Ystad. Det blev i senmiddelalderen opført på torvet foran kirken (Lorenzen 1947, s 158; Sandblad 1949, s 157f), så når man stod på torvet foran rådhuset, kunne man lige ane kirkens tårn, mens selve kirkebygningen var skjæret af rådhusets korpus.

Magtforhandlingerne i byens rum foregik ikke kun ved opførelse af verdslige bygninger, men også ved destruktion af gejstlige bygninger. Således blev Gråbrødre kloster i København nedlagt i 1530, og tre år efter kom det i magistratens besiddelse og blev delvist nedrevet. En fløj fra klosteret blev bevaret for at benyttes som prisonet (Kjersgaard 1980, s 168). Det må have været ydmygende for de tidligere munke og den gejstlige institution at have lovovertredere til huse i klosterets forhenværende højthellige kompleks. I Malmö blev byen i 1528 ejere af Helligåndsklosteret, og magistraten tog dette til rådhus, indtil det nye rådhus, som påbegyndtes i 1546, stod færdig på byens torv. I mellemtiden var nedrivningen af klosterkirken begyndt, og få år senere var hele klosterkomplekset borte (Bager 1985, s 97). Disse handlinger er et tegn på, at reformationens idealer skulle understreges og den katolske institution nedprioriteres, og det var et ønske om visuelt at pointere den kommunale institutions væsentlighed.

Rådhuset som medie

Fortolkning af en bygning eller et bygningselement var omstridt fra det

øjeblik, den var opført. Den materielle kultur kunne ændre betydning fra periode til periode uden nødvendigvis at ændre form (Bradley 1993, s 5); ligesom der ikke er én sand fortolkning af en tekst, men at hver læser bidrager til en ny læsning af teksten, fordi læseren forstår den ud fra sin egen kontekst (Barthes 1986). Oversættes dette til materiel kultur, er det altså ikke producenten (bygherren), der fastlægger, hvordan en bygning bliver forstået. Rummet blev dermed ikke opfattet ens i dets forskellige faser, men det er ligeledes vigtigt at fastslå, at rummet i en periode kan være blevet opfattet forskelligt af forskellige individer. Det er således ikke formålet at søge efter rådhusbyggeriets betydning, men derimod muliggøre bibetydninger af byggeriet midt i borgernes spil om borgernes gunst.

Også de enkelte bygningselementer kan genfortolkes, anbringes i nye kontekster og dermed få nye betydningslag. Dette ses i Söderköping, som har haft et meget fremtrædende rådhus, hvorpå der i løbet af 1400-tallet blev opført et teglmuret tårn (Zachrisson 1969, s 539). Tårnet fik i starten af 1500-tallet en lanternebygning og havde nu en overvældende højde af næsten 30 meter. Tårnet har været en vigtig og prestigefuld attribut, som har skullet efterligne og konkurrere med kirkebygningen om, hvem der både rent arkitektonisk og samfundsmæssigt har kunnet "rage højst op".

I Vadstena står stadig det rådhus fra 1400-tallets begyndelse, der ligesom rådhuset i Söderköping har et yderst

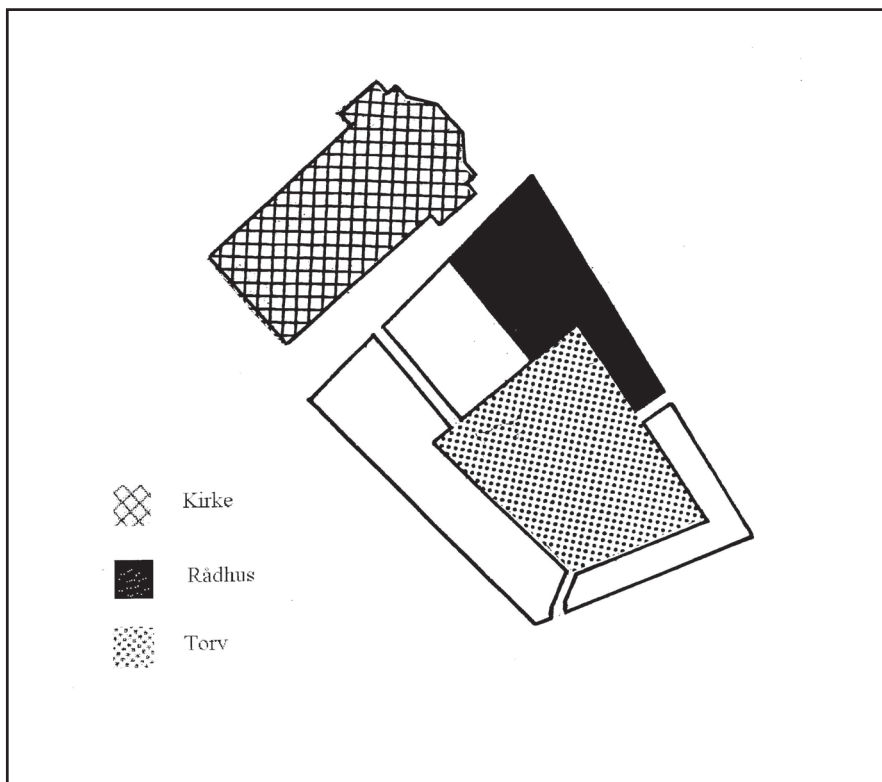

Fig. 2. Rostock

monumentalt tårn (Zachrisson 1969, s 538). Det påfaldende ved Vadstenas rådhus er, at tårnet alene udgør næsten hele bygningskomplekset. Kun en mindre sidebygning giver det karakter af et hus, og ikke blot et fritstående tårn. Rådhuset har utvivlsomt villet påberåbe sig en prominent rolle i byens rum gennem dets udformning.

Genfortolkning af bygningsselementer kan også ses på de nordtyske rådhus. Rådhuset i Lübeck bestod af en lang smal fløj langs torvets østside, der 1298-1308 blev føjet til den ældre bygning, der lå op mod Mariakirken (Engquist 1951, s 65). Da der i 1442-

44 blev bygget en sydlig tilbygning på rådhuset, blev denne rigt udsmykket med talrige spir og dekorationer, der gav den profane bygning en næsten gejstlig karakter. Tårnet var tidligere kirkens vartegn, men nu var det blevet borgerens tegn i byen. Da byens øvrige bindingsværks- og stenhuse slet ikke har nået op i tilsvarende højder, har man nu kunnet se rådhusets tårne eller spir fra det meste af byen - en rolle som tidligere var forbeholdt kirken.

Rådhuset var ofte intimt knyttet til stadens merkantile centrum - torvet - hvor samtlige indbyggere færdedes, og placeringen er et udtryk for, at

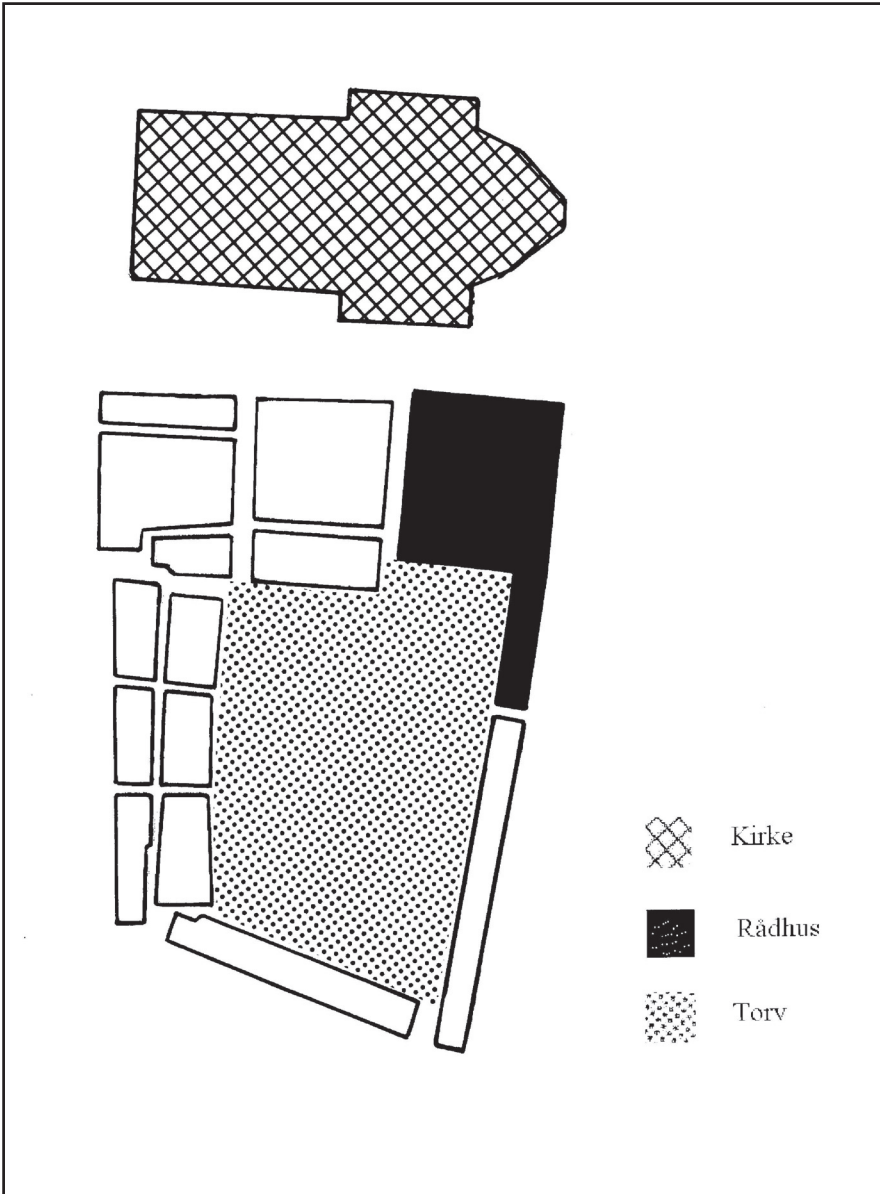

Fig. 3. Lübeck

bystyret ønskede at gøre opmærksom på sig selv - både som finansiel og retslig magt, men også som konkurrent til kirken. I Rostock placeredes rådhuset mellem kirke og torv, da det

blev opført i 1270-90 (Binding 1973, s. 287f). Ligesom i Lübeck er det påfaldende, hvordan den verdslige bygning efterligner visse arkitektoniske træk fra den gejstlige arkitektur, og

samtidig bliver en grænse mellem kirke og torv (Fig. 2).

I Århus, Ystad, Stockholm, Lübeck og Rostock havde det førhen tætte forhold mellem torv og kirke medført, at rådhuset anbragtes på provokerende vis foran selve kirkebygningen. Dermed stod det som en skærmende skillevæg mellem borgerne på torvet (offentligheden) og kirken (den traditionelle institution). Man kan tydelig forestille sig, hvilken påvirkning det har haft på byens borgere og på fremmede købmænd at træde ind på byens torv og se den dominerende rådhusbygning skygge for den nu mindre magtfulde kirke (Fig. 3).

Det kommunale styre ønskede at promovere sig selv i middelalderens slutning for at tildele sig en større rolle i et samfund i stærk forandring. Ser man på udviklingen i placeringen af rådhuset, ses det, at bygningen i begyndelsen er mere tilbagestående og beskeden, hvorimod det til slut udvikler sig til en prominent se-værdighed i byens hjerte. Institutionen har parallelt hermed haft en udvikling fra et perifert til et centralt element i borgernes bevidsthed.

Ud over at opnå en central placering på torvet, har man prydet bygningen med blændinger, kam-takgavle, balkon, tårn og andre arkitektoniske detaljer og tilføjelser. Tårnet har haft en praktisk funktion som lager, men det har haft en bifunktion som tegn på magt og prestige, og var samtidig en konkurrent til kirkens tårn, som det forekommer

i Söderköping, Vadstena og Lübeck. Karakteristisk nok skete disse udbygninger, som tilføjelse af tårn, ikke i forbindelse med reparationer efter brand eller under perioder med økonomisk opsving (Zachrisson 1969, s 539). Bevæggrundene for anskaffelsen af det arkitektoniske tilbehør må derfor også søges i konkurrencen med de gejstlige institutioner om, hvem der skulle være den mest fremtrædende i bybilledet - og dermed også i borgernes bevidsthed.

Hundredåret før reformationen er den periode i middelalderen, hvor det gejstlige byggeri fik sit allerstørste omfang - særligt i byerne (Krongaard Kristensen 1999, s 75). Det vil sige, at der i tiden op til reformationen kun var ét enkelt rådhus op mod talrige kirker, og derfor har rådhusets placering og udseende været særligt afgørende i kampen om borgernes gunst.

At færdes i byens rum

I nyere rumanalyser er der kommet fokus på oplevelsen af rummet, og på at rummet var en subjektiv størrelse (Tilley 1993; Thomas 1992). Tilley har lagt vægt på, hvordan han oplever rummet, ved at bevæge sig gennem et kulturlandskab med forhistoriske monumenter. Metoden kan overordnet kaldes fænomenologisk - altså at viden opnås gennem oplevelse. Herigennem peger Tilley på, at hans opfattelse af landskabet er én mulig opfattelse blandt mange (Tilley 1993). Tilley's analyse kan kritiseres for, at han således sidestiller sin oplevelse af

landskabet med, hvad en tidligere tids individs oplevelse af landskabet kunne være. Dette er metodisk problematisk, da baggrunden for hans oplevelse naturligvis er forankret i hans egen kulturelle ramme, hans kontekst. Gør man - trods denne kritik - forsøget med at indleve sig i, hvordan en borger på torvet har opfattet forandringen på pladsen efter rådhusets opførelse, er resultatet dog slående: Borgernes tilgang til kirken er naturligvis ikke blevet spærret, men adgangen er fra torvet til kirken voldsomt besværliggjort. Det er så at sige ikke til at se kirken for bare rådhus. Rådhuset har været synligt for både tilrejsende uden for byen og for den, der bevægede sig rundt inde i byen, og ville man se kirken, måtte man uden om rådhuset.

De tyske eksempler fra Rostock og Lübeck, hvor rådhuset nærmest er en mindre afbildning af kirkens eksteriør, kan i høj grad ses som indikation på konkurrencen mellem de to institutioner. For at kunne overgå en konkurrent må man også besidde de elementer, der gør modstanderen overlegen - derfor denne facade-kopiering. Disse iagttagelser af rådhusbyggeri dækker over et stort tidsspand, men tendens er ensartet. Det pudsige ved mønsteret er, at det i udpræget grad forekommer i perioden op til reformationen, og det er sandsynligvis også her, at vi skal finde svaret på, hvorfor den verdslige bygning ter sig som den gør. Rådhusene i Norden kom imidlertid hverken rent arkitektonisk eller størrelsmæssigt set til at overgå de gejstlige bygningsværker.

For flere byers vedkommende var deres storhedstid tydeligvis for kort og de økonomiske ressourcer ikke tilstrækkeligt store til, at der kunne skabes panderter til de gejstlige bygninger.

I den post-processuelle arkæologiske rumanalyser er også strukturations-teori/handlingsteori blevet inddraget fra Giddens' og Bourdieus tekster. Strukturationsteorien ser forholdet mellem struktur og handling som en dualitet: Enhver handling er strukturen, og strukturen eksisterer kun, idet den udføres. Der forekommer altså ikke et bagvedliggende regelsæt for, hvordan man handler. Individet har nemlig altid muligheden for at handle anderledes (Giddens 1986). Bourdieu inddrager i forhold til Giddens et element, der er af fundamental betydning for forståelsen af brug af rum, nemlig habitus-begrebet. I Bourdieus teori ligger mellem struktur og handling en habitus. Habitus er aktørens strukturering af verden, måder at møde verden på. Dette er indlært og inkorporeret i vores fysiske handlemåder, i vores krop. Habitus er altså strategier, som fremstiller principper, der gør agent/aktør i stand til at klare uforudsete situationer. I habitus ligger alle kategoriserings- og fortolkningssystemer, men habitus er ubevidst, en sproglig og kulturel kompetence, som er lagret i kroppen (Bourdieu 1977, s 78ff). Netop fordi habitus altså er et kropsligt begreb, kan dette anvendes til at undersøge rum ved at se på, hvordan rummet blev anvendt på praksisplanet, og hvordan det indlærtes kropsligt gennem bevægelsesmønstre.

I byens rum må man nødvendigvis bevæge sig i et bestemt mønster afgrænset af bygninger, indgange og veje. Opførelsen af rådhus på torve, der tidligere har været åbne pladser, der har rakt helt frem til kirken, har ændret borgerens habitus - hans/hendes daglige gang hen over torvet er forandret af den nye bygning. Kropsligt er borgeren blevet påmindet om, hvad der var nærmest: ikke kirken, men rådhuset. Når man indlærer nye bevægelsesmønstre, fordi torvet har ændret form, påvirker man også de sociale strukturer: forholdet mellem kirke, rådhus og borger er forandret. Ikke bare forandrer menneskene rummet, men dette giver feedback på menneskene. Rummet er altså aktivt, og det agerer i forhold til samfundets sociale strukturer. Et væsentligt udbytte af de nye rumanalyser er således erkendelsen af, at materiel kultur har en aktiv rolle i forandring eller fastholdelse af en kulturs samfundsforhold.

Nye rumanalyser kan anvendes til at diskutere magtrelationer og sociale strukturer generelt, netop fordi de

lægger vægt på oplevelsen og betydningen af bevægelse i rum. Vi opfatter det sammenfattende som at rådhuset var i en bygningsmæssig magtkamp med de gejstlige bygningsværker i tiden omkring reformationen. Dette foregik ved at rådhuset - via den skærmende placering, efterligning af kirkens facade, brug af overvældende arkitektoniske rekvisitter og ved at bystyret destruerede gejstlige bygningskomplekser - forsøgte at tilkæmpe sig rollen som den regerende institution i bybilledet. I denne forbindelse må valget af rådhusets struktur og placering have været bevidst fra aktørernes side, som en brik i det strategiske spil om magten i byen. Resultatet har ændret borgerens habitus i hans/hendes brug af byens rum. Rådhuset var billedet på borgeren, og borgeren vandt byens rum.

Vivi Lena Andersen och Julie Lund er overbygningsstuderende i forhistorisk arkæologi ved Københavns Universitet og ansat på Københavns Bymuseum.

Litteratur

- Bager, E. 1985. Heligandsklostret, Rådhuset och Stortorget. *Elbogen-Malmö fornminnesförenings tidsskrift 1985*.
- Barthes, R. 1986. Death of the Author. *The rustle of language*.
- Bender, B. 1992. Stonehenge - Contested Landscapes. *Landscape, Politics and Perspectives*. (red) Bender, B.
- Binding, G. 1973. *Die Architektur der Hansestädte. Hanse in Europa. Brücke zwischen den märkten 12.-17. Jahrhundert*.
- Bourdieu, P. 1977. *Outline of a theory in practice*.
- Bradley, R. 1993. *Altering the Earth, the origins of monuments in Britain and Continental Europe*. Society of Antiquaries of Scotland, Monograph series number 8.
- Engquist, H.H. 1951. *Kong Hans' Vingaard. En Københavnsk gaards historie gennem syv hundrede aar*.
- Foucault, M. 1982. Subject & Power. Dreyfus, H., Rabinow, P. & Foucault, M.: *Beyond structuralism and hermeneutics*.
- Giddens, A. 1986. *The constitution of society. Outline of the Theory of Structuration*.
- Gren, L. 1989. Platon mitt i byn. Kyrsocknens uppkomst från monumentologisk synpunkt. *Människor genom millennier. Festskrift til Åke Hyenstrand*.
- Johnson, M. 1989. Conceptions of Agency in Archaeological Interpretation. *Journal of Anthropological Archaeology* 8, nr. 2, 1989.
- Kjersgaard, E. 1980. *Københavns Historie - 1600*.
- Krongaard Kristensen, H. 1999. Land, by og bygninger. *Dagligliv i Danmarks middelalder*. (red.) Roesdahl, E.
- Lorenzen, V. 1947. *Vore byer - Studier i bybygning i den senmiddelalderlige by og dens begyndende afvikling 1536-1600*.
- Sandblad, G.N. 1949. *Skånsk stadsplanekunst och stadsarkitektur intill 1658*. Skånsk senmedeltid och renässans 2.
- Schück, H. 1951. *Stockholm vid 1400-talets slut*.
- Skov, H. 1998. Udgravninger i Århus Midtby 1994-97, Kuml 1997-98..
- Thomas, J. 1992. The Politics of Vision.: *Landscape, Politics and Perspectives*. (red.) Bender, B.
- Thomas, J. 1996. Time, place and tradition: Mount Pleasant *Time, culture and identity - an interpretative archaeology*.
- Tilley, C. 1993. *A phenomenology of landscape: Places, Paths and Monuments*.
- Upton, D. 1992. The City as Material Culture. *The Art and Mystery of Historical Archaeology. Essays in Honor of James Deetz*. (red.) Yentsch, A. & Beaudry, M.C.
- Welinder, S. 1979. *Prehistoric Demography*. Acta Archaeologica Lundensia, Series 3 in 8(minore; No. 8.
- Welinder, S. 1992. *Människor och landskap*. AUN 15.
- Yentsch, A. 1991. The Symbolic Divisions of Pottery: Sex-related Attributes of English and Anglo-American Household Pots. *The Archaeology of Inequality*. (red.) McGuire, R.H. & Paynter, R.
- Zachrisson, S. 1969. Rådhus. *Kulturhistorisk Leksikon för nordisk middelalder, bind. XIV*.

Stadsarkeologi i Viborg

Stanislav Belsky, Aleksanteri Saksa & Mervi Suhonen

Abstract

Town Archaeology in Viborg

This article discusses archaeological field investigations in Vyborg (Russia) in 1999 - 2001. The history of Vyborg and the archaeological research history of the town are shortly presented. During the last three years, the medieval town wall has been under focus in our fieldwork. The excavations have also brought new information about changes in the infrastructure of the town in the mid 17th century when regular street system was introduced. The oldest find material dates to late 15th or early 16th century. Archaeological work in the old town will continue. After a pause of ten years, fieldwork on the castle island has also started again.

Inledning

Sommaren 1998 inleddes arkeologiska räddningsutgrävningar av det medeltida stadsområdet i Viborg. Under de två följande somrarna undersöktes den medeltida stadsmuren. Innanför muren, i hörnet av Posse- och Vaktornsgatan pågår ett omfattande nybygge som gör att hela området måste undersökas så snabbt som möjligt. Fyndmaterialet har visat sig vara mångsidigt och träkonstruktionerna är välbevarade. Fältarbetena fortsätter sommaren 2002. Kulturlagren i Viborg är hotade, eftersom lagen i praktiken inte ger dem tillräckligt skydd. Därför har grävningarna också en viktig kulturpolitisk betydelse. Viborgs stadsarkeologiska nuläge och framtidsperspektiv kartläggs också

genom inventeringar, vars resultat kommer att presenteras som en rapport i serien Medeltidsstaden.

Grävningarnas huvudfinansiär är Karjalaisen Kulttuurin Edistämisseätiö (Fonden för främjandet av karelsk kultur, Joensuu). Ryska Vetenskapsakademiens institut för den materiella kulturens historia (S:t Petersburg) bär ansvaret för utgrävningarna. Expeditionen leds av A.I Saksa med S.V. Belsky som assistent. Den stadsarkeologiska inventeringen görs av arkeologiska institutionen vid Åbo universitet. För ändamålet används ett stipendium som beviljats av Alfred Kordelins stiftelse (Helsingfors) och Mervi Suhonen ansvarar i praktiken för arbetet.

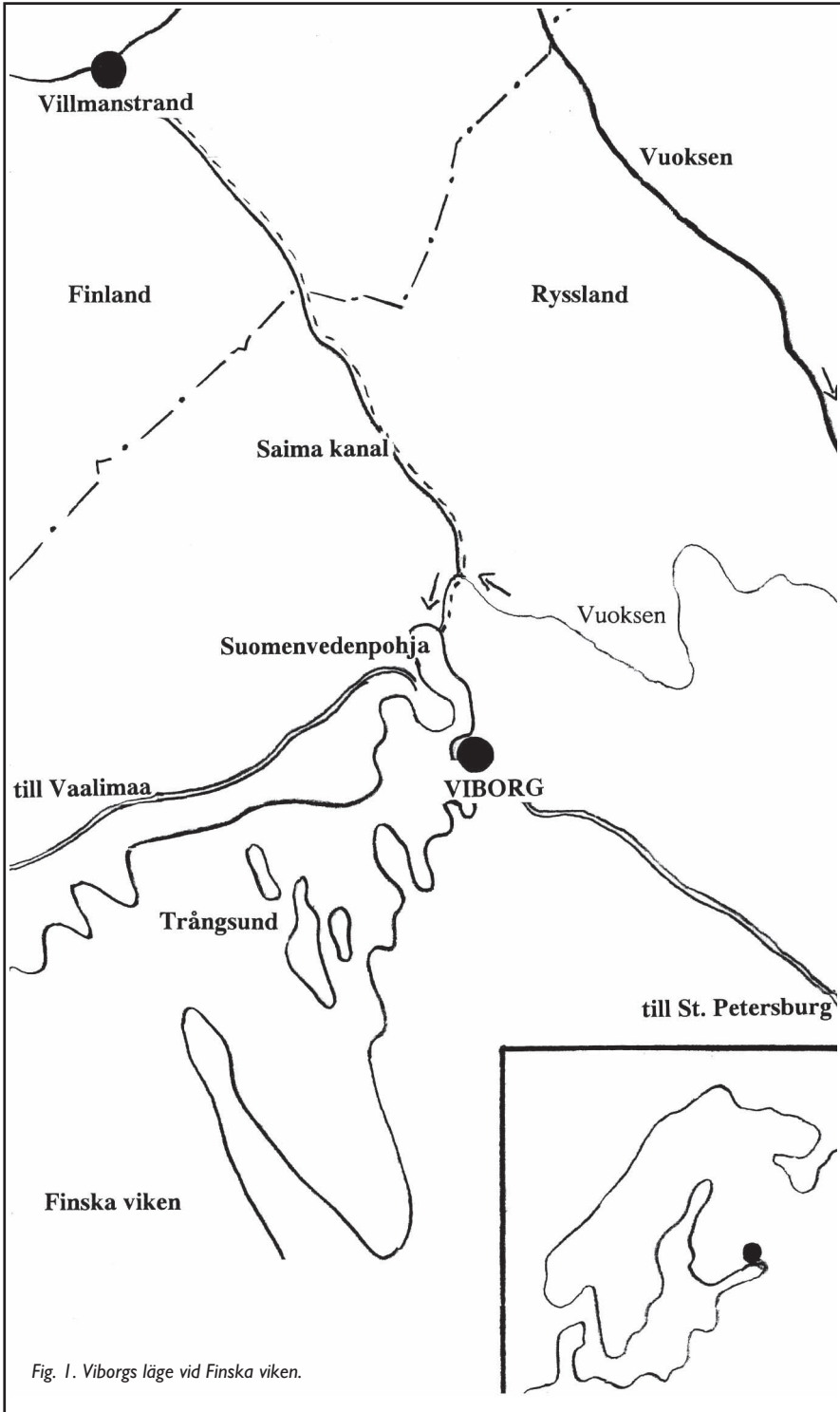

Fig. 1. Viborgs läge vid Finska viken.

Viborg som fästning och handelsstad

Om Viborgs tidiga historia konstaterar historikerna lakoniskt att Torkel Knutsson 1293 grundade en borg vid Suomenvedenpohja på den plats där Vuoksen rinner ut i Finska viken (fig. 1). Det finns mycket litet arkeologiskt material från Viborgs stadsområde och den närmaste omgivning från den tid som föregick grundandet av borgen (Uino 1997:343-346). V.A. Tjulenev (1995:15-18) har dock utifrån de utgrävningar som han gjort på borgön dragit slutsatsen att här skulle ha funnits en fästning av trä, byggd av karelarna innan svenskarna kom hit. Traditionellt har man ansett att föregångaren till Viborgs stad, vars läge man inte har kunnat verifiera arkeologiskt, var en handelsplats som kallades Gamla Viborg. Att Gamla Viborg skulle ha legat på borgön förefaller inte möjligt utifrån de skriftliga 1500-talskällorna (Lagus 1893; Ruuth et al. 1982:19-21). På grund av den bristfälliga rapporteringen och de, som det förefaller, tendentiösa tolkningarna, är det tillsvidare skäl att ställa sig kritisk till Tjulenevs tolkning om en tidig karelsk bosättning.

Under århundradenas lopp växte Viborg till en befäst stad omgiven av försvarsverk som ringar på vattnet (se bl.a. Kauppi & Miltik 1993:11-33, 125-135, 168-172) (fig. 2). Den första stadsmuren på den nuvarande Stadsudden byggdes under Erik Axelsson Totts tid som slottsherre. Tillbyggnaden, det s.k. Hornverket, blev

färdig hundra år senare. Den inre stadsmuren övergavs dock inte genast, utan tvärtom försökte man förstärka den. Följande fortifikation, känd under namnet Kron S:t Anne, byggdes av ryssarna i mitten av 1700-talet för att skydda Viborgs västra flank efter att de hade tagit staden i besittning. Under följande århundrade skyddades staden av den s.k. Östra batterizonen, och samtidigt befästes ön Sorvali i väster och delar av Trångsunds skärgård i söder. De sista försvarslinjerna, som också var tänkta att skydda Viborg, byggdes vid tröskeln till andra världskriget. Dessa låg redan då långt från det egentliga stadsområdet. När de nya försvarsanläggningarna byggdes rev man så småningom de gamla, så att Viborg under den finska tiden slutgiltigt ”befriades från trycket av sina försvarsgördlar” (Meurman 1987:157). De enda som finns kvar som en påminnelse om gångna tider är bastion Pantsarlaks som hör till Hornverket, en del av vallarna till Kron S:t Anne och ett litet stycke av Östra batterizonen på den nuvarande Batteribacken.

I skyddet av sina murar var Viborg en livlig handelsstad. Under medeltiden, när Hansan vakade över Nevarutten och upprepade gånger satte Novgorod i handelsblockad, var staden en bakhöjning till Karelen. Vattenleden från Suomenvedenpohja till Ladoga förblev segelbar ända till 1600-talet. Efter Stolbovafreden (1617) befriades Viborg för en tid från sin roll som gränsstad. Stadens ställning som inofficiell stapelplats för östhandeln

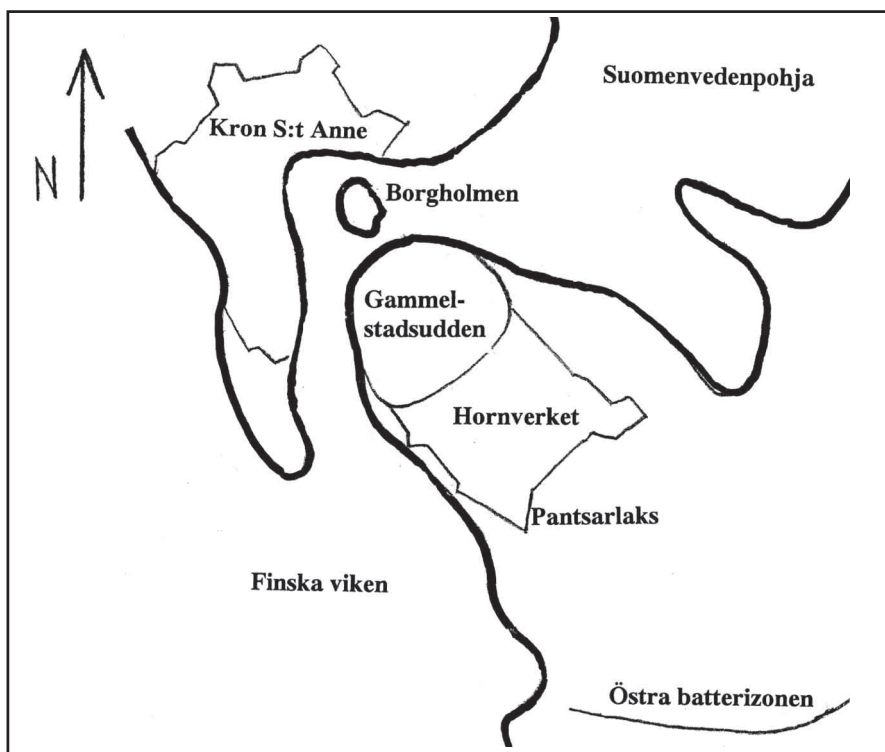

Fig. 2. Försvarsverken under århundradenas lopp.

bibehölls däremot, eftersom den var Sverige-Finlands viktigaste tjärhamn. Efter stora nordiska kriget blev Viborg en rysk stad (1710) och efter återbördandet av Gamla Finland en del av det autonoma Finland (1812). Fram till andra världskriget hade Viborgs invånarantal vuxit till omkring 80 000. Det finländska Viborg lever i minnet som en "glad och internationell stad" - bakom nostalgien döljer sig färgstarka historier med verklighetsbakgrund. Under Sovjettiden var Viborg en sluten gränsstad som man i Finland bara fick begränsad information om. Nuförtiden har staden omkring 90 000 invånare och sommartid präglas vardagen av finska turistbussar.

Historisk och stadsplanemässig medeltid

Det råder enighet i frågan om vilket år det svenska Viborgs slott grundades, och säkert är att slottet från början byggdes i sten (jfr bl.a. Gardberg & Welin 1993:66-78). Slottets senare byggnadshistoria har i viss mån debatterats under de senaste åren (Tjulenev 1995:19-41; Drake 1996; Lovén 1996:97-99; Uotila 1998:120-122; Drake 2001).

Viborg ser ut att ha uppstått som internationell handelshamn under inflytande och i skydd av slottet. Bosättningen började sprida sig från borgholmen till Stadsudden under 1300-

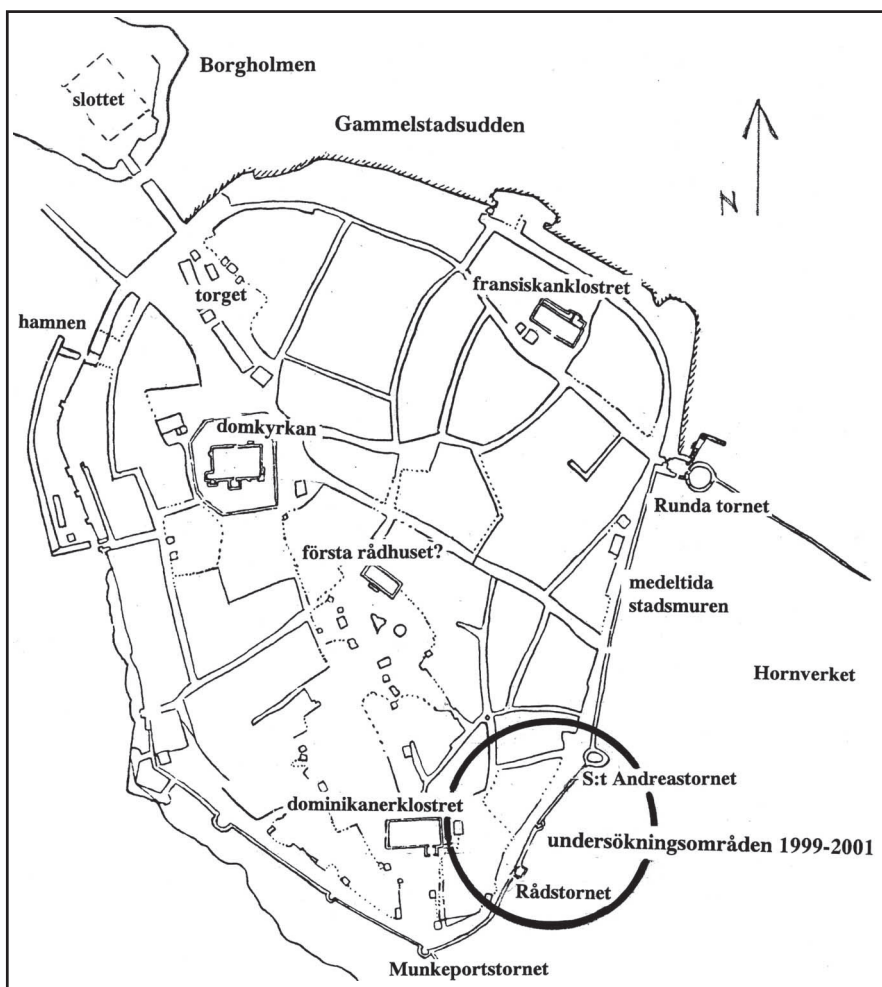

Fig. 3a. Viborg 1639 (Efter Ruuth 1904:133).

talets första årtionden (Ruuth 1904:20-22; Ruuth et al. 1982:50-51). Viborgs församling nämns 1352 (REA s. 98), rådet 1393 (Ruuth 1904:51), och vid sekelskiftet hade såväl dominikan- som franciskanorden slagit sig ner i staden (FMU I 1005; Ruuth 1904:26-27). I Nöteborgsfredens traktat (1323) används termen *castrense* ("borgare") (FMUI 313), men redan 1343 omtalas de som "stadsbor" (FMU I 480). När Erik av Pommern gav Viborg stads-

rättigheter år 1403, gavs de åt en redan existerande köpstad. Privilegiebrevet bör i första hand betraktas som en skärpning av centralmaktens grepp, inte som ett tecken på att Viborg skulle ha grundats det året (Ruuth et al. 1982:79-80). Det arkeologiska materialet har tillsvidare inte kastat mycket ljus över stadens tidigaste historia.

Den historiska medeltiden i Viborg anses upphöra våren 1534, då den

siste katolske slottsherren greve Johan af Hoiija flydde från Viborg och slottet togs i besittning av Gustav Vasa (Ruuth et al. 1982:130-135). Det bevarade räkenskapsböckerna från Viborgs slott går inte längre tillbaka än till 1542 och inte heller stadens äldsta räkenskaper är medeltida. Stadens äldsta kända karta är från 1639 (fig. 3a). Kartan är det äldsta dokumentet över det gatunät som föregick reglerings- eller rutplanen (jfr bl.a. Meurman 1971). I praktiken började staden regleras år 1652, efter en stor stadsbrand. Rutplanen sträckte sig från den gamla

staden till området vid Hornverket, och därför började man riva den medeltida stadsmuren åtminstone där den var i vägen för gatorna (fig. 3b). Ur stadsstrukturell synpunkt fortsätter "medeltiden" i Viborg alltså ända till mitten av 1600-talet.

Även om Viborg under nästan hela sin historia har varit en befästningsstad och otaliga strider har utkämpats på dess murar har den fram till de senaste krigen undgått egentlig förstörelse genom fientliga anfall - från såväl öster som väster. Till de mest

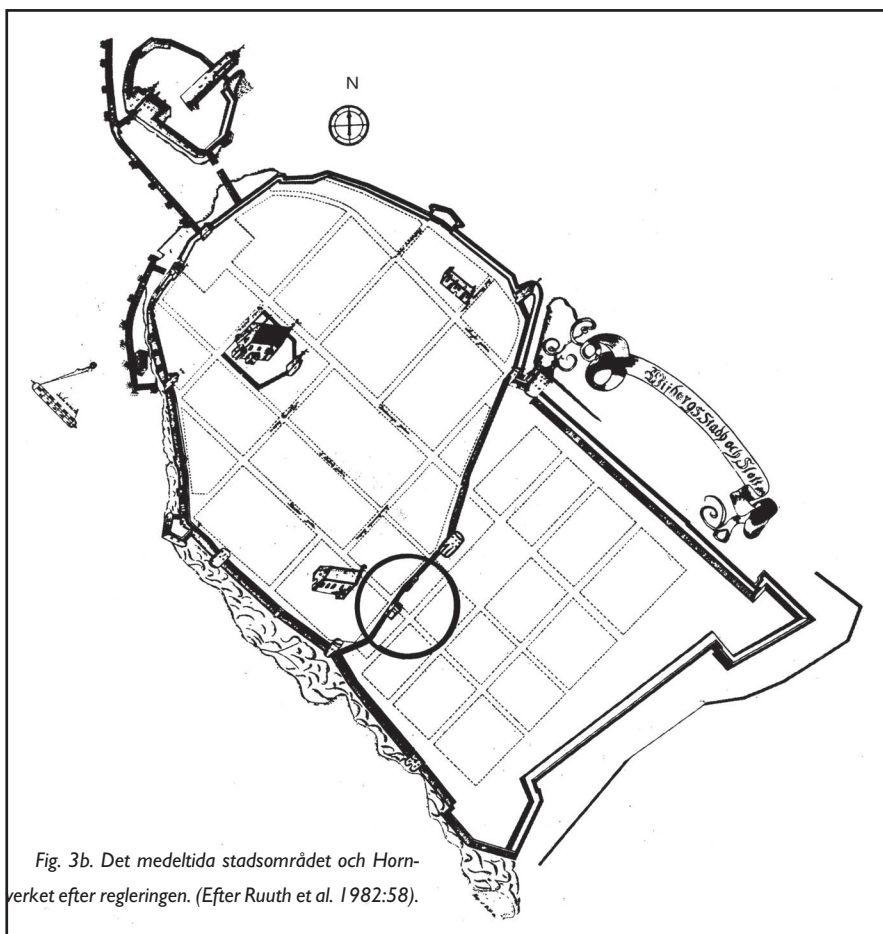

Fig. 3b. Det medeltida stadsområdet och Hornverket efter regleringen. (Efter Ruuth et al. 1982:58).

förödande händelserna hörde sannolikt Novgorodarnas belägring av staden 1411. Större förödelse än krigen har eldsvådorna fört med sig, i synnerhet serien av stora bränder i slutet av 1600-talet. Efter regleringen har den gamla stadens struktur förblivit intakt, även om flera generationsväxlingar i byggbeståndet naturligtvis har ägt rum. Den gamla stadens nuvarande gator följer regleringsplanen.

Stadsarkeologisk forsknings- historia

Det fornvetenskapliga intresset för Viborg väcktes i slutet av 1800-talet när A. Hackman dokumenterade Viborgs slott och gjorde utgrävningar i liten skala i S:t Olofstornets källare (Hackman 1944; MV). År 1893 grundades Viborgs historiska museum, Museum Wiburgense, i vars samlingar det också fanns några jordfynd (LKHM). Våren 1913 revs försvarsverken på Stadsuddens södra strand (de s.k. Södra vällen) för att ge plats åt en utvidgning av hamnen. Operationen gav upphov till en hetsig diskussion i pressen (MV). Sakari Pälsi övervakade rivningen av en bastion i maj 1913 och samtidigt gjorde han en inspektionsresa till stadens gamla domkyrka (MV). Som en följd av inspektionen gjorde Juhani Rinne en undersökning av kyrkan och publicerade sina forskningsresultat i Suomen Museo redan följande år (Rinne 1914).

År 1925 följde arkitekt Uno Ullberg byggnadsarbetet av den lagerhall som han ritat och som skulle uppföras

på den plats där Viborgs franciskanerkloster en gång låg. Han dokumenterade fasta konstruktioner och tog tillvara fynd (MV). Under utgrävningarna fann man en silversked med släkterna Totts och Kurcks vapen (Meurman 1978). Fyndet av det värdefulla föremålet i Viborg väckte en allvarlig diskussion om betydelsen av den forntid som låg förborgad i jorden. Arkeologiska kommissionen gav i uppdrag åt stadsplanearkitekt Otto-Iivari Meurman att som bisyssla övervaka stadens fornminnen. Han skulle dokumentera underjordiska konstruktioner som kom fram i samband med ombyggnads- och avloppsarbeten samt arkeologiskt intressanta stående byggnader. Han skötte sitt uppdrag exemplariskt under tio år (1927-1937). Kart- och färgbildsmaterialet finns i praktiken i sin helhet kvar i Museiverkets arkiv och delvis som kopior i landskapsarkivet i S:t Michel. Tillvarataget fyndmaterial är det däremot ont om och en del av detta förstördes dessutom när Museum Wiburgense brann under vinterkriget (MV; MMA; LKHM).

Övervakningen av fornminnena fortsatte fram till våren 1943. Efter Meurman övertogs uppdraget av K.S. Schultz, Ragnar Rosén och Lauri Välke (Meurman 1978). Våren 1936 hade Esa Kahila gjort utgrävningar på franciskankonventets tomt och tolkat konstruktionerna som resterna av franciskankonventets kyrka (Kahila 1936). Under fortsättningskriget gjorde Oskari Niemi räddningsutgrävningar och tog sig också en arkeologisk övervakning av dominikankonventets område innanför klos-

terkyrkan och intill den finska hjältegravgård som grundats bredvid den (Niemi 1941; 1943). Eftersom både Kahilas och Niemis iakttagelser har gjorts på begränsade grävningssområden och tolkningarna är problematiska måste man för bägge konventens del konstatera att de uppgifter om dem som bygger på arkeologiska iakttagelser är mycket knapphändiga (Hiekkänen 1993:129-135; 1994).

Viborgs slott öppnades för allmänheten i mitten av 1960-talet och i samband med detta blev det aktuellt att utforska borgholmen arkeologiskt. Esten V.V. Kaljundi med arbetsgrupp grävde ut den s.k. Smedsgården framför huvudborgen åren 1965, 1967 och 1969 (Kaljundi 1970). Sovjetiska Vetenskapsakademins Viborgsexpedition grundades i slutet av 1970-talet och åren 1978 - 1985 utförde V.A. Tjulenev flera grävningar på Smedjegården och gjorde provgrävningar på andra platser på borgholmen. Smedjegården grävdes i praktiken ut helt och hållet, men det är osäkert om grävningarna till alla delar utsträckte sig ända ner till den sterila marken. Tjulenev publicerade sin tolkning om borgholmens historia före svenskarernas ankomst och sin uppfattning om slottets byggnadshistoria (Tjulenev 1982, 1983, 1987, 1995). Fram till år 1992 gjorde den av Tjulenev ledda expeditionen också provgrävningar på några erkänt intressanta platser i den gamla stadens område: vid franciskankonventets ruiner, utefter den eventuella gatulinjen från tiden före regleringen vid Södra vällen, inne i dominikankonventets kyrka och vid

den medeltida stadsmuren i närheten av Rådstornet. Resultaten av utgrävningarna har publicerats selektivt och arkivmaterialet har i praktiken varken stått till finska eller ens ryska forskares förfogande. Av dessa och vissa andra skäl är fältarkeologins status i Viborg alltså osäker.

Den medeltida stadsmuren i Viborg

Av den medeltida stadsmuren ser man i dag ovan jord endast ett av tornen, (Rådstornet, ry. Ratushnaja). Murens sträckning tvärs över Stadsudden var i stora drag känd genom gamla kartor redan under den finska tiden (Meurman 1935; Lankinen 1982). På tomten bredvid Rådstornet hade en liten del av muren hade tagits fram år 1929. Invid Rådstornet var muren synlig så sent som vintern 1942-43, men senare täcktes denna över (MV). Åren 1998-2000 togs muren fram igen vid Rådstornet på en sträcka av ungefär sex meter, delvis på grund av ett nybygge, delvis genom arkeologisk utgrävning. I skydd av den tjocka fyllnadsjorden hade muren bevarats till ungefär tre meters höjd. Murens ursprungliga höjd vid Rådstornets södra vägg har varit 5,2 meter (Saksa 2000).

Innan stadsmuren byggdes var Viborg, åtminstone vintertid, skyddslös. Man har nämligen inte funnit några spår av eventuella pålverk och/eller försvarsverk av jordvallar som skulle ha föregått stenmuren, varken i skriftliga källor eller genom arkeologiska metoder. Efter att muren blev

färdig bildade slottet och staden tillsammans ett stabilt fort vid Sverige-Finlands östra gräns. Det slutna stadsrum som bildades påverkade utvecklingen av stadens infrastruktur. Ur senmedeltida synvinkel var det fråga om en strategiskt viktig försvarsanläggning. Att murens sträckning och slottets medeltida försvarsstruktur inte räckte till blev emellertid uppenbart i mitten av 1500-talet.

Murens tjocklek vid foten är omkring två meter. I litteraturen konstateras det om Viborgs stadsmur att den var behäftad med tekniska brister (Sinisalo 1971:9). Det kunde man också konstatera under utgrävningarna (Saksa 2000; Saksa et al. 2002). Mellanrummet mellan de två parallella yttermurarna på en stens bredd hade inte fyllts med murbruksmurat stenmaterial, utan för det mesta med större stenar praktiskt taget utan murbruk. Som bäst utgjordes det inre av muren bara av kallmurning, vilket naturligtvis både försvagade den ur militär synpunkt och gjorde den utsatt för vädrets makter. Under Johan III:s tid stöttade man den utifrån genom stockkistor (Ruuthetal. 1982:192-193; Kauppi & Miltik 1993:38 - 39, 138, 173). Spår av dessa konstruktioner kunde konstateras på det grävningssområde som öppnades på utsidan av muren.

Den orörda markytan på det medeltida stadsområdet i Viborg består till största delen av urberg. Bergets högsta punkt ligger i mitten av Viborgs udde (fig. 4). Hela det medeltida stadsområdets topografi är kupformig med branta sluttningar i alla vädersträck,

och särskilt brant är nordslutningen. På grund av terrängförhållandena har det varit svårt att anlägga stadsmuren. På det provgrävningssområde som öppnades mellan Rådstornet och Munkeportstornet vid stadsmurens sydöstra hörn fann man en låg stockram fylld med sten, som sannolikt har att göra med de horisontella stödkonstruktioner som byggdes i slutningen under det nedersta stenlagret i muren. På utgrävningssområdet gick det också att följa murens sträckning mellan Råds- och Munkeportstornet genom fläckarna av murbruk på bergets yta.

Sommaren 2000 kunde murens sträckning också följas i andra riktningen. Mellan Munkeportstornet och den östra murlinjens huvudförsvarstorn, S:t Andreastornet, undersöktes muren genom ett tvärsgående provdike. Här konstaterades att muren kröker sig en aning mot nordost, mot S:t Andreastornet, vars exakta läge man tillsvidare inte har kunnat definiera. De nya iakttagelserna om murlinjen stöder den tidigare uppfattningen om tornets läge och riktning. Krökningen har visat sig motsvara den som avbildas på Viborgs äldsta stadskarta. Dagens topografi i den gamla stadens östra del ger direkta indikationer om var muren har funnits på de platser där man inte har kunnat göra arkeologiska iakttagelser. Terrängen sluttar tydligt mot öster i stort sett längs en linje som går söderut från Runda tornet på det nuvarande Salutorget. Det är osäkert om bosättningen hade nått hit under första hälften av 1400-talet. Uppenbarli-

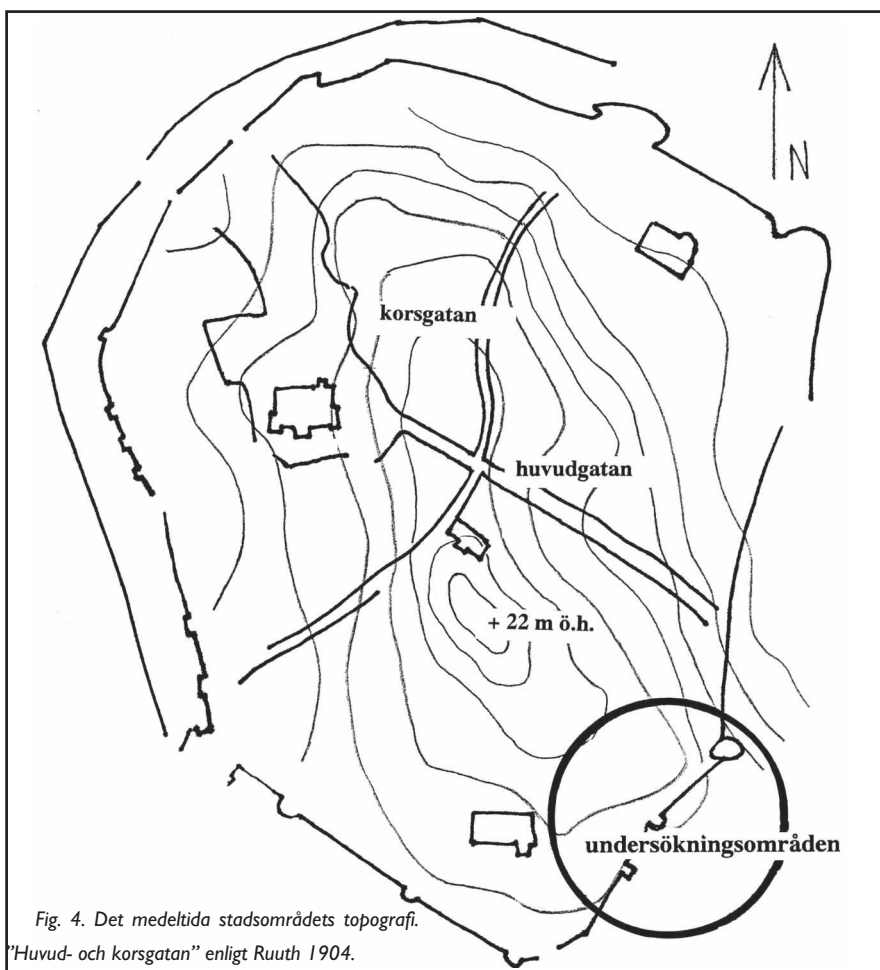

Fig. 4. Det medeltida stadsområdets topografi.
"Huvud- och korsgatan" enligt Ruuth 1904.

gen bestämdes placeringen av muren på östra försvarslinjen utgående från klippans ytformation, och muren följde inte med nödvändighet det bebodda stadsområdets gränslinje. På vissa ställen har muren kunnat gå genom bostadskvarteren, på vissa ställen längre bort från de närmaste husen.

Boningshus och gatunät

I det tomthörn som bildas av Possegatan och Vaktornsgatan (ry. Ul. Titova

/ Ul. Storozhevoj Bashni) öppnades förutom det ovannämnda provdikedet vid stadsmuren tre andra utgrävningsområden med en sammanlagd areal på 144 m² (fig. 5). Ett nybygge är under arbete på tomten, och man hade hunnit inleda bygget innan några arkeologiska undersökningar hade gjorts. Iakttagelser om kulturlagrets kvalitet har därför gjorts med utgångspunkt i byggregens profil. En diskussion om skyddet av arkeologiskt värdefulla områden har startat i Viborg (Saksa & Suhonen 2001).

Området som skall undersökas ligger på en plats som är intressant ur den äldsta stadsstrukturens synvinkel. Avståndet till den medeltida stadsmuren är bara några tiotal meter. Topografiskt sett ligger platsen på en brant sluttning som vetter från stadens högsta punkt, "Vaktornsbacken" ner mot den låglänta Pantsarlaks. Urberget på Stadsudden är som högst 22 meter över havet. Det sticker fram på många ställen också i dagens stad, men uppgifterna om bergets exakta ytformation har arkeologerna tillsvidare inte haft tillgång till. Man antar att stadens äldsta rådhus stod på bergets högsta punkt (Ruuth 1904:23-25; Ruuth et al. 1982:53). Det område vi har un-

dersökt ligger alltså mellan stadens förmodade äldsta administrativa centrum och dess viktigaste, östra försvarsverk. Det är naturligt att anta att bosättningen före regleringstiden har slingrat sig på bergets topp i alla områden där terrängen har varit lämplig att bygga på.

I början av 1900-talet presenterade J.W. Ruuth sin uppfattning av Viborgs medeltida stadsstruktur och av stadsplanen före regleringen (Ruuth 1904:21-38). Uppfattningen bygger i huvudsak på kartan över staden från 1639 och på vissa uppgifter om de gamla stenhus som bevarats i den gamla staden. Huvudtanken är att det

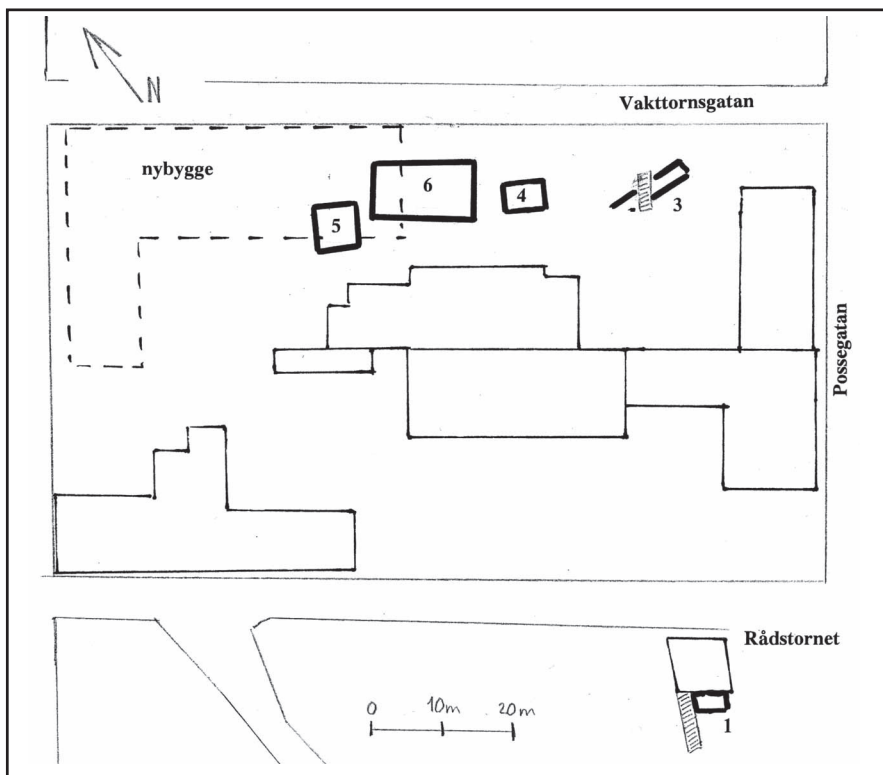

Fig. 5. Utgrävningsområden (nr 3-6) i hörnet av Posse- och Vaktornsgatan samt vid foten av Rådstornet (nr 1) = den medeltida stadsmuren.

medeltida stadsområdet fördelades på fyra kvarter vars gränser utgjordes av dens.k.huvudgatan och korsgatan. Man kan anföra en mängd kritiska anmärkningar mot påståendet. Ruuth daterar gatunätet, som det framträder i kartan från år 1639, i huvudsak till medeltiden. Flera av de strukturer som finns i kartan torde dock snarare dateras till 1600-talet. Kartan visar därför antagligen en blandning av medeltida och eftermedeltida strukturer. Den stadsplanemässiga "medeltiden" fortsatte i Viborg ända till regleringen, men stadsbilden har förändrats mellan senmedeltiden och regleringen. Eftersom man inte tidigare har gjort några större utgrävningar (förutom av byggnader) inom det medeltida stadsområdet, finns det i praktiken nästan inget arkeologiskt material som visar gatunätets utveckling.

I de områden som undersöktes under fältarbetsperioderna 2000 - 2001 varierar kulturlagrets tjocklek mellan 2,8 och 3,5 meter. Nästan ända fram till i dag har oblandade skikt ställvis bevarats. På två ställen dokumenterades en gatu- eller gårdsbeläggning från den finska tiden, som hade bevarats nästan intakt ca 0,3 m under dagens markyta. Skikten under 1600-talsnivån bestod av organiskt träflis/spån och dyngjord, där träkonstruktioner och organiska föremål bevaras synnerligen väl. Motsvarande skikt har tidigare konstaterats på andra håll i Viborgs gammalstad, men den arkeologiska dokumentationen har i samtliga fall förblivit ytlig (MV; IIMK RAN).

Den äldsta dokumenterade träbyggnaden är knuttimrad. I anslut-

ning till byggnaden fanns två vattentrännor som var kopplade till varandra och fodrade med näver. Vattentrännornas funktion har varit att leda bort vatten från byggnaden som i detta stadium av fältundersökningen gick under arbetsnamnet "bastu". Konstruktionen och rännan fortsatte in på ett område som tillsvidare är outgrävt. Det finns två dendrokronologiska dateringar av "bastun". Dateringsresultaten är A.D. 1478 och 1480 (Dendrokronologiska laboratoriet, Joensuu universitet). Användningen av dendrokronologiska dateringar i Viborg försvaras av att byggnadernas stockar i många fall har återanvänts flera gånger. Å andra sidan är det faktum att gamla hus har rivits och nya uppförts under samma tidsperiod en intressant fråga för forskningen.

Stockbyggnaden hade inte byggts direkt på urberget, undertill fanns ett tunt organiskt skikt av jord som innehöll rikligt med dynga och träflis/spån. Motsvarande skikt (tjocklek 10 - 15 cm) konstaterades också i övrigt under gatubeläggningen av sten på urberget. På det mest omfattande utgrävningsområdet (nr 6) var lagret tjockast (nästan en halv meter). Den totala fyndlösheten var iögonenfallande. Det förefaller som om det inte vore frågan om ett normalt ackumulerat kulturskikt utan om ett enhetligt jordlager som har brettats ut på platsen. I största delen av det utforskade området består den orörda marken av berg. På vissa ställen fann man emellertid också ett skikt av steril, fin sand. I de djupare groparna i urberget fanns orörda lerskikt.

Den ovan nämnda gatubeläggningen såg ut att höra till den gatulinje i riktning SV-NO som följer bergets ytformer, och som möjligen kan identifieras på den äldsta Viborgs-kartan. Den går från dominikanklostret mot S:t Andreastornet. Gatans ytbeläggning bestod delvis av sten, men till största delen av ett galler av tunt rundvirke. Gallret var lagt i två skikt på varandra, vilket visar att gatans linje förblev den samma och att man bara ersatte ytkonstruktionen med en ny. Det har varit nödvändigt att hålla gatorna i användningsdugligt skick genom diken och täckdiken. Under utgrävningarna fann man konstruktioner som använts för att leda bort vatten. Fyndmaterialet i anslutning till gatan är från sen medeltid och början av 1500-talet. Gatans huvudlinje avviker på ett avgörande sätt från Viborgs nuvarande rutnät, som går tillbaka till rutplanen från mitten av 1600-talet.

Utmed gatulinjen konstaterades två stockbyggnader och en bastant stenfot vilka kan föras tillbaka till tiden före regleringen. Regleringsarbetets inverkan på byggnadernas orientering är uppenbar (fig. 6). På utgrävningsområde nr 4 bredde träkonstruktionerna ut sig över hela undersökningssområdet på det skikt som dateras till 1500-talets senare hälft. Under dem fanns ett annat träbyggnadsskikt där stockarna låg vinkelrätt i förhållande till det övre stocklagret, men snett i förhållande till rutplanen. Väggarnas orientering i de konstruktioner som hör till tiden efter regleringen motsvarar däremot gatulinjerna i det regelbundna gatunätet. Man fann två sådana konstruktioner från 1600-talet på grävningsområdet. Samma orientering bibehölls också i de senare byggda stenfötter, som ställvis har trasat sönder kulturlagret.

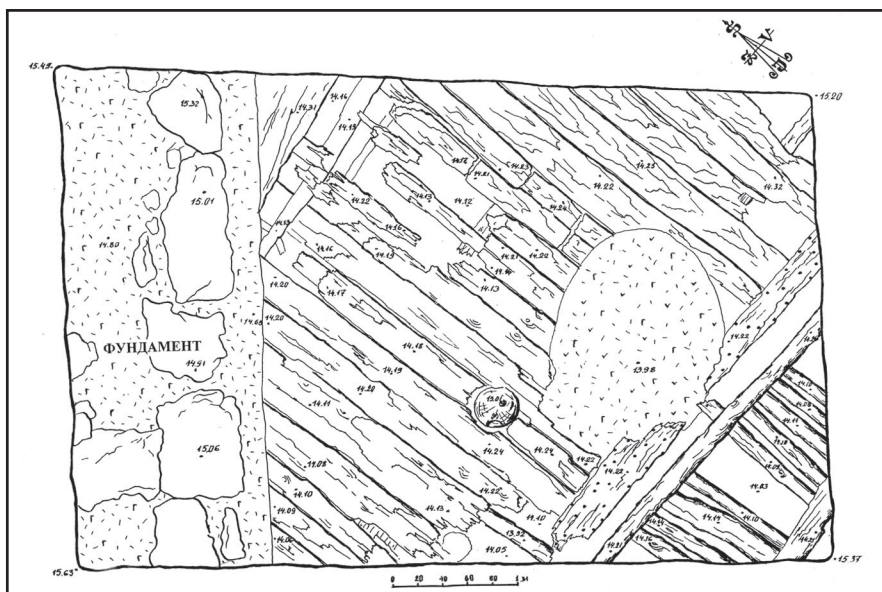

Fig. 6. Regleringens inverkan på byggnadernas orientering (utgrävningsområde nr 4).

Det utforskade området är tillsvidare för begränsat för att man skall få en helhetsbild av förändringarna i byggnadsbeståndet och gatunätet. Av de otaliga utbyggningarna och andra byggtkniska detaljer kan man tydligt se att byggnader har rivits och stockarna återanvänts flera gånger. Ombyggnaderna kan ha berott på de kungliga befallningar som Gustav Vasa gav för att snygga upp staden och öka brandsäkerheten. Lika väl kan det emellertid röra sig om normala ombyggnader av trähus.

Viborgs medeltid i ljuset av det arkeologiska och byggnadsarkeologiska materialet

Fyndmaterialet från de senaste utgrävningarna i Viborg är rikligt och mångsidigt. Materialet kommer att publiceras separat i ett annat sammanhang. På keramikfynden kan man se att det funnits kontakter både västerut och österut. Glasfynden är rätt fåtaliga, däremot finns en stor mängd kritpipskäft och bitar av piphuvuden. Det organiska materialet är i gott skick och bl.a. finns rikligt med skinnskor. Däremot har man inte funnit tecken på yrkesmässigt skinnhantverk. En intressant fyndgrupp utgörs av fiskeredskapen: näveröverdragna nätsänken och barkflöten. I de undre skikten finns också textilier och näverföremål bevarade. En betydande del av föremålsbeståndet är produkter av husbehovshantverk och ger ingen antydning om befolkningens etnicitet. Ser man till importföremålen visar den allmänna bilden däremot likheter med t.ex. Åbo.

Utifrån fyndmaterialet har man kunnat identifiera ett senmedeltida kulturskikt på utgrävningsområdet som öppnats vid foten av Rådstorntornet på utsidan av stadsmuren samt vid hörntomten mellan Posse- och Vaktortnsgatan på utgrävningsområde nr 4. Fynden dateras till sekelskiftet 1400 - 1500. Materialet innehåller inga äldre anomalier. På det största av de undersökta områdena (nr 6) ser kulturskiktet ut att ha börjat bildas i början av 1500-talet. Av det medeltida Viborg har man alltså tillsvidare tagit fram spår av den materiella kultur som ligger alldeles på gränsen mellan medeltiden och nya tiden

För dateringen av stenbyggnader i Viborg har kriteriet länge varit att väggar och källare som orienteringsmässigt avviker från den nuvarande stadsplanen hör hemma i tiden före regleringen (de s.k. "tärningshusen", källare under nyare stenhus). Utifrån de observationer som gjorts under utgrävningarna verkar detta kriterium befogat. Rutplanen förutsatte rivning av flertalet byggnader där de nya gatulinjerna drogs och utmed gatorna. Reformen sträckte sig knappast till tomternas insidor. Tillsvidare har inga byggnadsarkeologiska undersökningar gjorts av stenkällarna och de äldre stenbyggnaderna i Viborg, med undantag av de mest kända monumentalbyggnaderna. I dag finns det fyra säkert medeltida byggnader som alltjämt står (slottet, gamla domkyrkan, det tidigare dominikan-klostrets kyrka och Rådstorntornet). Huruvida det förutom dessa finns element av sant medeltida stadsstruktur

som är synlig i dagens gatubild beror på hur man definierar medeltiden. I det nuvarande byggbeståndets källare kan det finnas stenbyggnader från 1500-talet, som stadsplanemässigt är medeltida.

Framtidsperspektiv¹

Det påbörjade utgrävningsområdet kommer att utvidgas sommaren 2002. Det kulturskikt som hotas av nybyggnadsprojektet kommer att utforskas i sin helhet. Det kan dock visa sig att det kommer att vara mera fruktbart att utforska Viborg mellan medeltidens sista årtionden och före början av nya tiden på vissa andra områden, till vilka fältarbetet förhoppningsvis kan utsträckas redan inom en nära framtid. Inom ramen för inventeringen Medeltidsstaden har man samlat in data om potentiella byggnads- arkeologiska forskningsobjekt i staden. Det är önskvärt att man i framtiden kan göra erforderliga fältundersökningar också inom detta delområde och på så vis komplettera forskningen av Viborg under jord. Arkeologin i Viborg har gott om möjligheter, av vilka utgrävningsverksamheten bara är en. Med tanke

på kontinuiteten i den arkeologiska verksamheten är det nödvändigt att grunda en permanent fältarkeologisk station och en utställningslokal i Viborg. Att sammanställa det arkeologiska material som kommit i dagen i Viborg under de tre senaste åren i publiceringsdugligt skick och ge ut det på flera språk är ett projekt som vi förhoppningsvis konkret kan sätta i gång med redan inom en snar framtid.

Svensk översättning av Camilla Ahlström-Taavitsainen

Aleksanteri Saksa is senior researcher at the Institute of history of material culture, Russian Academy of Sciences. Our article was written at the University of Turku in spring 2002 when Stanislav Belsky stayed the Department of Archaeology as visiting researcher. Mervi Suhonen is working at the Dep. of Archaeology as post-graduate student. Aleksanteri Saksa och Stanislav Belsky, Institute of history of material culture, Russian Academy of Sciences, Dvortsovaya nab. 18, 191186 St. Petersburg, Russia. E-mail: stbel@comset.net. Mervi Suhonen, Department of Cultural Studies/ Archaeology, Henrikinkatu 2, FIN-20014 University of Turku, Finland. E-mail: mesuho@utu.fi

Not

1) Artikeln skrevs våren 2002. Under sommaren har arkeologiskt övervakningsarbete gjorts på tomten i hörnet av Posse- och Vaktornsgatan. De arkeologiska undersökningarna av borgön håller på att komma igång efter en paus på tio år.

Källor

Arkiv

IIMK RAN = Institut Istorii Materialnoj Kultury Rossiskoj Akademii Nauk

(S:t Petersburg). Forskningsarkiv

LKHM = Lahtis stads historiska museum, Lahtis

MV = Museiverket, Helsingfors

Historiska arkivet, topografiska arkivet, Viborg

Fornminnesövervakarens brev 1927 - 1943.

Historiska arkivet, fyndarkivet.

Byggnadshistoriska avdelningen, topografiska kartarkivet. Viborg.

Byggnadshistoriska avdelningen, Viborgsmapparna.

MMA = S:t Michels landsarkiv, S:t Michel.

Otryckta källor

- Kahila, E. Kaivaukset Viipurin fransiskaaniuloostarin raunioilla. Kaivausraportti. MV.
- Niemi, O. (1941). Viipurin sankarihautausmaan kaivaus. Raportti. MV.
- Poljakova, N. (2001). Keramika Vyborga 15-19 vv. Kursarbete. S:t Petersburgs universitet.
- Saksa, A.I. 2000. Ottset Priozersko-Vyborgskoj arheologitseskoj ekspeditsii IIMK RAN. Obarheologitseskih razvedkah i raskopkah v g. Vyborge i Vyborgskom rajone Leningradskoj Oblasti v. 1999 godu. Utgrävningsrapport. IIMK RAN, forskningsarkivet.
- Saksa, A.I. 2000. Ott_et Priozersko-Vyborgskoj arheologit_eskoi Ekspeditsii IIMK RAN. Ob arheologit_eskih razvedkah i raskopkah v g. Vyborge i Vyborgskom rajone Leningradskoj Oblasti v. 1999 godu. Utgrävningsrapport. IIMK RAN, forskningsarkivet.

Litteratur

- Drake, K. 1996. Sperren oder Öffnungen? Drei Burgen an den Grenzen Schwedens im 14. JH. *Chateau Gaillard* XVII: 61-68.
- Drake, K. 2001. Die Gründung und älteste Baugeschichte der Burg Viborg. *Castella Maris Baltici* III: 35-40.
- FMU = *Finlands Medeltidsurkunder I-VIII. Samlade och i tryck utgivna af Finlands Statsarkiv Genom Reinh. Hausen.* 1910-1935.
- Gardberg, C.J. & Welin, P.O. 1993. *Suomen keskiaikaiset linnat* (Finlands medeltida borgar).
- Hackman, A. 1944. *Bidrag till Viborgs slotts byggnadshistoria*. *Analecta archaeologica Fennica* XI.
- Hiekkanen, M. 1993. De finska klostren under medeltiden. Arkeologiskt och Byggnadshistoriskt perspektiv. *Hikuin* 20: 123-154.

- Hiekkanen, M. 1994. Näkökohtia Viipurin keskiaikaisesta kaupunginkirkosta ja dominikaaniluostarin kirkosta. Seminaariesitelmä, kevät 1992. *Suomen Unesco-toimikunnan julkaisuja* 68: 32-37.
- Kaljundi, E. 1970. Viiburi lossi ajaloost. *Ehitys ja arhitektuur* 3: 53-63.
- Kauppi, U-R & Milt_ik, M. 1993. *Viipuri - Vanhan Suomen pääkaupunki*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimituksia 593.
- Lagus, G. 1893. *Ur Wiborgs historia* I.
- Lankinen, J. 1982. Wiipurin keskusta. Muinaistieteellisen toimikunnan suorittamat Tutkimuspaikat. In: Ruuth et al. 1982, *Viipurin kaupungin historia* I, kartbilaga.
- Lovén, C. 1996. *Borgar och befästningar i det medeltida Sverige*. Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien. Antikvariska Serien 40.
- Meurman, O.-I. 1935. Viipurin asemakaavasta ja rakennuksista ennen 1640-lukua. In: Neljännet museopäivät Viipurissa 1934, *Suomen museoliiton julkaisuja* 5: 80-88.
- Meurman, O.-I. 1971. Tarinaa Viipurin keskiaikaisesta katuverkosta. *Monrepos* 1: 3-4.
- Meurman, O.-I. 1978. Muinaismuistojen valvonta Viipurissa. *Viipurin Suomalaisen Kirjallisuusseuran toimitteita* 3: 57-63.
- Meurman, O.-I. 1987. Katsaus Viipurin asemakaavoitukseen. *Viipurin Suomalaisen Kirjallisuusseuran toimitteita* 8: 139-173.
- Neuvonen, P. 1994. *Viipurin historiallinen keskusta. Rakennusperinnön nykytila*.
- REA = *Registrum Ecclesiae Aboensis eller Åbo Domkyrkas svartbok med tillägg ur Skoklosters Codex Aboensis. I tryck utgifven af Finlands Statsarkiv genom Reinh. Hausen. 1890.*
- Rinne, J. 1914. Viipurin entinen tuomiokirkko. *Suomen Museo* 1914: 53-67, 79-85, 85-94.
- Ruuth, J.W. 1904. *Viipurin kaupungin historia*.
- Ruuth, J.W. 1907. *Viborgs stads historia*.
- Ruuth, J.W. et al. 1982. *Viipurin kaupungin historia* I. Vuoteen 1617.
- Saksa, A., Belsky, S., Kurbatov, A., Poljakova, N. & Suhonen, M. 2002. New archaeological excavations in Viipuri. Results of field investigations of the 1998 - 2001 seasons and current research problems of urban history. *Fennoscandia archaeologica* XIX: 37-64.
- Saksa, A. & Suhonen, M. 2001. Viipurin kaupunkikaivaukset 1999-2000. *Hiidenkivi* 2/2001: 26-29.
- Sinisalo, A. 1971. Viipurin keskiaikainen kaupunginmuuri. *Monrepos* 1: 6-9.
- Tjulenev, V.A. 1982. Viipurin viimeaikaisista arkeologisista tutkimuksista. In: Ruuth et al. *Viipurin kaupungin historia* I, Ss. 25-33.
- Tjulenev, V.A. 1983. Die Festung Vyborg im 13. bis 16. Jahrhundert aus der Sicht der neueren bautechnisch-archäologischen Forschungen. *Burgen und Schlösser* 24: 79-86.
- Tjulenev, V.A. 1987. Viipurin arkeologisen tutkimuksen tuloksia. *Viipurin Suomalaisen Kirjallisuusseuran toimitteita* 8: 5-37.
- Tjulenev, V.A. 1995. *Izutsenie starogo Vyborga*.
- Uino, P. 1997. *Ancient Karelia. Archaeological Studies*. Suomen Muinaismuistoyhdistyksen Aikakauskirja 104.
- Uotila, K. 1998. *Medieval outer Baileys in Finland*. *Archaeologica Medii Aevi Finlandiae* III.

Härskarsymbol och högsäte

- om betydelsen av västmarkeringar i romanska kyrkor

Ing-Marie Nilsson

Abstract

Symbol of power and seat of honour. The meaning of western manifestations in Romanesque churches.

While the liturgical centre of the church is the high altar in the chancel, the western part of the Romanesque church has often been ascribed a more secular character. This seems to be an area where those in power could assert their authority in a religious setting. The magnitude of these manifestations vary greatly, from the ostentatious westworks of the cathedrals and the miscellaneous forms of western towers of many ordinary country churches, down to the humble elevated western benches of the towerless houses of worship. The variation in scale and form has mostly been viewed as a consequence of varying economic resources among the builders, but in this article it is argued that different expressions were chosen because they also had different functional, social and symbolic connotations.

Inledning

Romanska västtorn är mångtydiga byggnadsverk. De senaste decenniernas forskning har visat hur de kan ha fungerat som klocktorn, magasin, gravmonument, kapell, herrskapsplats, uttryck för jordisk makt och himmelsk ära, eller bara varit arkitektoniska konventioner. Västtornen har kort sagt varit en salig blandning av sakralt och profant, privat och offentligt, funktionellt och symboliskt, allt sammanhängande och ömsesidigt förstärkande (Wienberg 1993a, 2000a).

I det följande kommer dock endast tornens funktion av indikator på världsligt inflytande över kyrkan att diskuteras. Västtorn uppfattas ofta, tillsammans med andra västarrangemang eller ”västmarkeringar”, som relativt direkt avläsbara tecken på aristokratisk påverkan. För att nå bortom denna generaliserande bild, menar jag att man mer ingående behöver fundera över västmarkeringarnas användning, betydelse och idémässiga bakgrund. Följande är ett försök i denna riktning, där utgångspunkten är en genomgång av några olika typer av

västarrangemang, som alla har det gemensamt att de bör ha fungerat som kontaktytor, där västmarkeringens budskap kunnat kommuniceras till potentiella mottagare.

Ett rum med utsikt

I en del romanska västtorn har andravåningen tjänstgjort som empor. Olika idéer har framförts beträffande dessa rums användning, bland dessa kan nämnas privatkapell, herrskaps-galleri, körens plats, vistelseort för

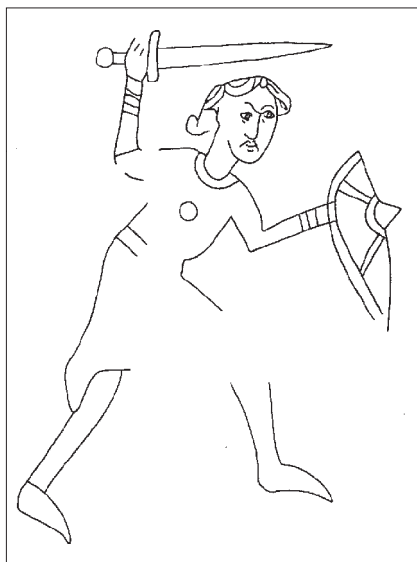

Fig. 1. För vem var emporer avsedd? Graffitin i själländska Eggerslevmagle kyrkas galleriöppning ger en fingervisning om användarnas föreställningsvärld. Här kan man bl.a. se en stridslysten krigare med spetsig sköld och svärdet i högsta hugg. Konstnärens ålder och kön kan inte avgöras, men bilden är dock ett vittnesbörd, så gott som något, att vederbörande känt sig hemmastadd i en högre ståndsmiljö. Teckning efter foto.

nunnor eller kvinnor, alternativt sjuka eller botgörare, som andaktsstation vid processioner, för kyrkliga fester, som magasin eller tillflyktsrum (Hildebrand 1898-1903, s 374f, Beckett 1924, s 196, Andersson 1926, s 75f). Senast har den tidigt framförda tanken på kvinnliga torngallerier lyfts fram av Jes Wienberg, genom applicerandet av ett modernt genusperspektiv (Hildebrand 1898-1903, Wienberg 1993b, s 82f). Min egen utgångspunkt är att emporvåningarna använts av samhällets övre skikt, och att de primärt fyllt religiösa funktioner.

Sinsemellan ter sig emporvåningarna rätt olika. I en del fall är de försedda med fönsterliknande öppningar in mot långhuset, och har då uppenbarligen använts för att överblicka kyrkorummets utformning varierar. De kan exempelvis, som i västgötska Öglunda, utgöras av en enda bred rundbåge, alternativt, som i Tirsted på Lolland, bestå av dubbla rundbågade öppningar, eller vara i arkadform som i själländska Fjenneslev och Tveje Merløse (Dahlberg 1998, s 99, DK). Ibland har gallerifunktionen kombinerats med en kapelldito. Förutom öppningar in mot långhuset finns då också, som i t.ex. själländska Vallensved, Gräve i Närke, och Ströja på Visingsö spår av altarbord eller -nischer (DK, Lundberg 1940, s 384, Wienberg 2000b, s 69ff). Altaret kan ibland, som i skånska Vä, vara sekundärt insatt. Kapellfunktionen menas där ha tillkommit antingen i samband med kyrkans övergång till premonstratenserorden på 1160-talet eller några

decennier tidigare (Græbe 1971, s 63, 69, Yrliid 1976, s 67). I stället för galleriöppningar har en del emporkapell haft portalliknande öppningar in mot långhuset. Dessa förmodas ha lett till en träläktare ovanför långhusets västdel. Arrangemang av denna typ antas ha funnits i t.ex. skånska Lyngsjö och Hagebyhöga i Östergötland (Lundberg 1940, s 374f, Lilja 1992). Tornen har således ibland haft liturgiska funktioner. I Askeby i Östergötland har det i västtornet t.o.m. funnits dubbla kapell, ett på bottenvåningen och ett på andra våningen (Kennerstedt 1990, s 117).

Emporer är utpräglad romanska företeelser. Ibland har de inte ens hunnit bli färdigbyggda innan intentionerna ändrats. Den i slutet av 1100-talet påbörjade tegelkyrkan i skånska Maglarp kan ursprungligen ha varit planlagd med empor, något som i så fall gavs upp redan omkring år 1200. Den vid samma tid (ca 1200) kraftigt ombyggda kyrkan i Ubby på Själland (se fig 7) var från början avsedd att ha empor i det nybyggda västtornet, men detta övergavs redan innan ombyggnaden blivit färdig (Sundnér 1982, s 103, DK). Det finns åtskilliga exempel på att emporer försvunnit i samband med ombyggnader redan på 1100- och 1200-talen. I den omkring år 1150 uppförda Tveje Merløse kyrka sattes de två sidoöppningarna i galleriet igen redan i perioden 1175-1200. Här kan förändringen ha motiverats både av byggnadstekniska skäl och kyrkans övergång till Sorø kloster. I småländska Rydaholm var det vid mitten av 1100-talet tillbyggda tornet

från början emporförsedd, men denna funktion återupptogs inte efter en tornbrand omkring 1200 (Lindhe 1978). I själländska Tårnby blockerades galleriöppningarna i samband med långhusets valvslagning under 1200-talets andra hälft (DK). Ofta markerar en gotisk valvslagning i långhuset emporgalleriernas sista möjliga användningstid. Under 1300-talets förra hälft skymdes emporen i skånska Bjäresjö av nyinsatta valv, och på 1400-talet hände samma sak i bl.a. Lyngsjö, Tirsted och Eggeslevsmagle (Lilja 1992, s 18, Anglert 1995, s 109, DK). I samband med Ystadprojektets kyrkoundersökningar kunde det konstateras att de gallerivåningar som där

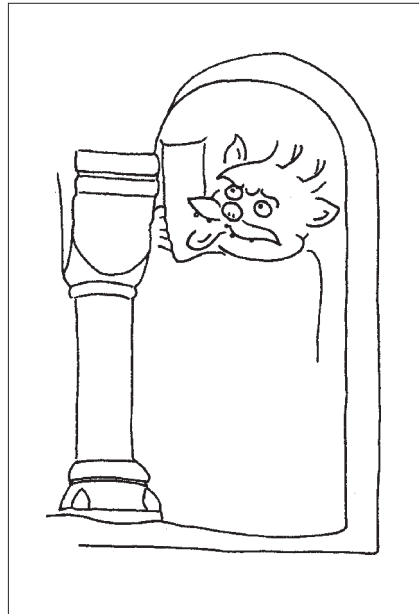

Fig. 2. I Västra Sallerup är det numera fan själv som kikar fram i torngalleriet. Kalkmålning från 1400-talet i igensatt galleriöppning i västtornet (Banning 1976). Teckning efter foto.

funnits försvunnit under senmedeltiden, och enligt Mats Anglert har inga emporer i Skåne varit i bruk under denna tid (Sundnér 1989, s 196, Anglert 1995, s 82). För Västergötlands del förmodar Eivind Claesson att alla ursprungliga romanska västtorn kan ha haft emporer, medan de sekundärt tillbyggda aldrig tycks ha haft det (Claesson 1989, s 128).

Emporkyrkorna kan ofta påvisas ha haft direkta samband med kungamakten. Vä var en kunglig patronatskyrka, och den mäktiga Hvideätten stod också bakom kyrkorna i Fjenneslev och Tveje Merløse, och ärkebiskop Absalons bror Esbern Snare har troligen varit initiativtagare till byggnadsarbeten vid kyrkan i Ubby. Den sverkerska kungaätten kan skönjas bakom Kaga och Ströja kyrkor och den stenkilska ätten hade anknytning till Vreta i Östergötland (Græbe 1971, DK, Redelius 1972, s 3f, Kennerstedt 1990, s 112f, Wienberg 2000b).

Uppfattar man torngallerierna som herrskapstribuner, menar jag att detta måste ses mot bakgrund av tidens storkyrkor, i vars västpartier det under äldre medeltid ofta fanns kungliga loger. Sådana anläggningar har troligen funnits eller planerats vid domkyrkorna i Lund, Dalby, Linköping, Ribe, Viborg och Roskilde (Anjou 1930, s 66f, DK, SK, Velle 1981, s 135). De kungliga platserna i Lunds domkyrka, som sannolikt var belägna i kyrkans västdel, försvann på 1250-talet i samband med ärkebiskop Jacob Erlandsens stora omdaning av kyrkan, och möjligen har Erlandsen också

legat bakom en ombyggnad av förhallen i Dalby (Cinthio 1997). I Ribe domkyrka byggdes västpartiet om i perioden 1225-50, varvid galleriplanerna övergavs. I Roskilde domkyrka fanns troligen också en västtribun, men det är oklart huruvida den blivit färdig före västpartiets ombyggnad och välvning omkring 1400 (DK).

Det är en näraliggande tanke att kungamakten, genom de förnäma västlogerna, velat anknyta till den ärevördiga karolingisk-ottonska västverkstraditionen, och på så sätt förläna sina kyrkor en fläkt av kejsarlig gloire. Jag menar därför att en bärande tanke bakom emporbyggnaden även vid romanska lantkyrkor varit att associera till detta härskarideal. I emporerna har en strävan att etablera eller befästa en position i den yppersta samhällseliten givits ett materiellt uttryck. Detta innebär alltså att det mellan västtorn med och utan empor skulle finnas en grundläggande, kvalitativ skillnad.

Tornrummet

Från den upphöjda emporerna stiger vi nu ner till tornets bottenvåning. De betydande variationer som finns i tornrummets gestaltning tyder på att det kan ha använts på olika sätt i olika kyrkor. Hans Hildebrand menar att tornets bottenvåningar ibland kan ha nyttjats som magasin (Hildebrand 1898-1903, s 380f). Hade tornet västingång, kan tornrummet ha fungerat som en förhall (nartex) till kyrkan

(Anglert 1995, s 83). I den tidigkristna kyrkan var denna del reserverad för katekumener (Ahlstrand 1976, s 110) men i en medeltida skandinavisk kontext bör den förmodligen ha nyttjats av ett förnämre klientel. Västingången kan också ha använts i processions-sammanhang, i synnerhet som en del torn också haft liturgiska funktioner. Några västtorn, som exempelvis i skånska Hammarlunda, har haft väggbänkar i tornrummet. Finns det samtidigt, som i nordöstsånska Norra Åsum, spår av altare, kan sittplatserna ha använts i samband med enskilt mässfirande, men de kan också indikera en profan användning av rummet, som samlingslokal för rättsskipning eller rådslag. Tornrummet har ibland i äldre forskning menats vara dopfontens plats (t.ex. Beckett 1924, s 195, Lorenzen 1933, s 133f), men arkeologiska undersökningar har ofta visat att funten flyttats dit först under senmedeltiden (Hansen 1995). Den gängse placeringen av dopfunten i romanska lantkyrkor tycks ha varit långhusets västra del, men det är möjligt att den i vissa fall ursprungligen stått i tornrummet, som då fungerat som dopkapell (Dahlberg 1998, s 232ff). Dalby kyrkas förhall bör, av den i kryptan befintliga brunnen att döma, till exempel ha haft denna funktion (Tuulse 1968, s 26). Vidare har det vid arkeologiska undersökningar i många fall framkommit särskilt framhävda gravläggningar under tornet, ofta tolkade som någon form av stiftargravar (Stiesdal 1983a). Tornrummet kan då ha fungerat som gravkapell. Slutligen kan tornrummet ha använts som herrskapsplats (t.ex. Stiesdal 1983b, s

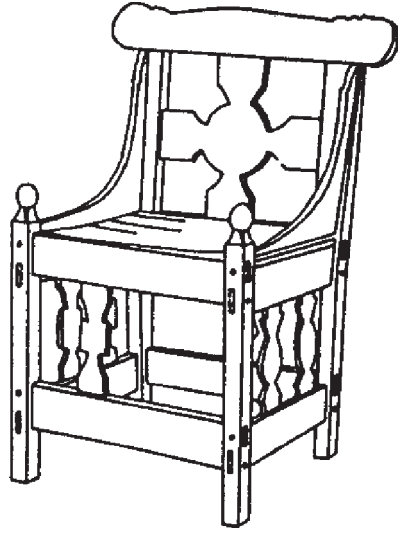

Fig 3. Romansk stol från Tyldals kyrka i Norge, en så kallad stolpistol eller stol av "bysantinsk" typ (efter Lindahl & Valonen 1972)

29f, Kjær 1988, s 39, Anglert 1995, s 83), en i mitt tycke trolig om än tyvärr arkeologiskt svårbelagd funktion. Tornbågarna skulle kunna ses som ett indicium på en sådan användning, då de öppnar upp tornrummet mot långhuset. Enligt Henrik Jacobsen kan förekomsten av tornbåge bedömas vid ungefär hälften av de romanska västtornen i Östdanmark: två tredjedelar av dessa har haft en stor båge, var fjärde en tvådelad och var tolfte en ännu rikare utformning (Jacobsen 1993, s 33f). En ytterligare indikation skulle kunna vara tornrummets ofta förhållandevis påkostade utformning. Jacobsen uppskattar att omkring vartannat romanskt västtorn i Östdanmark haft ursprungligt valv (Jacobsen 1993,

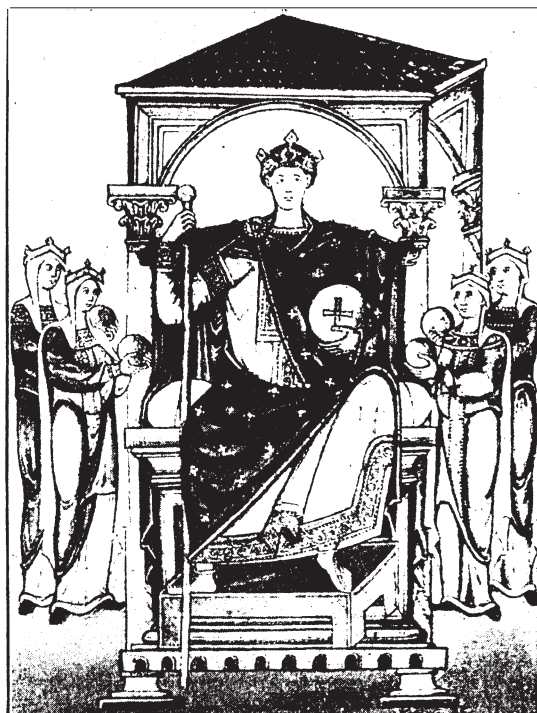

Fig 4. Nationerna hyllar den tysk-romerske kejsaren Otto II
(efter Hildebrand et al. 1913)

s 31f), något som visar att tornets bottenvåning ofta ägnats särskild arkitektonisk omsorg. Tornrummet har både varit en del av kyrkorummet, samtidigt som det kan ha haft karaktären av ett avskilt och förnämt gemak. Att tornrummets funktion som herrskapsplats är så svårbelagd, beror sannolikt på att inredningen till väsentliga delar varit av förgängliga material. Medeltida trästolar och -bänkar har emellertid bevarats i en del kyrkor, och man får förmoda att detta bara är en bråkdel av vad som ursprungligen funnits. Dessa ofta ståtligt utformade möbler påminner om de tronstolar som i samtida bildmate-

rial utgör säte för särskilt betydelsefulla världsliga och religiösa gestalter.

Detta gör att de inte enbart kan betraktas som praktiska komforthöjare, utan också som förmodligen starkt symbolladdade ting. De framstår för mig som tydliga maktens attribut, som på ett kraftfullt sätt understrukt innehavarens härskarpretentioner. Några möbler, t.ex. Suntaksstolen, har troligen varit tänkta att stå i koret och därför rimligen varit förbehållna kyrkliga dignitärer. Andra, som t.ex. Kungsårabänken, har med sina rikt utskurna sidor och rygg uppenbarligen varit beräknad för en fristå-

ende placering, och kan därmed ha nyttjats av världslig överhöghet (Karlson 1928, s 19f). En möjlig placering för en del av dessa möbler kan ha varit tornrummet eller i anslutning till tornbågen i den västra delen av långhuset.

I den medeltida bildkonsten framhävdades ofta de tronande gestalternas majestät av en inte sällan arkitektoniskt utformad tronhimmel (se fig 4). Med ett fantasifullt språng skulle man kunna se själva tornet (särskilt i de fall där tornrummet också var över-välvt) som en monumental inramning, en väldig baldakin, till en i tornrummet eller tornbågen placerad tronstol.

Reliefen från Heda skulle kunna ses som en allusion på en sådan placering. Tornsymboliken bör emellertid även ha haft en religiös dimension, genom att leda tankarna till det himmelska Jerusalem, den paradisiska tillvaron som är den rättfärdiges lön efter döden. Ur denna synvinkel kan en tornplacering te sig än mer lockande, då den kan åskådliggöra hur en betydelsefull person med rätta sinnelaget med viss tillförsikt kan drista sig att redan i detta liv göra vissa anspråk på himmelriket. Bågen på Heda-reliefen omges av små torn, något som eventuellt kan ha erinrat om västtornet i Heda kyrka, som av äldre avbildningar att döma varit försett med ett flertal små tureller (Kennerstedt 1990, s 122f), och denna inramning påminner om den Himmelska Jerusalemsymbolik som återfinns hos en del gyllene altaren, t.ex. på retablet i Sahl (Petersen 1999). Figuren på bilden, som enligt Lars Djerf skulle kunna

Fig. 5. Under en rundbågad tornförsedd båge poserar herremannen på den berömda piscinareliefen från Heda i Östergötland. Med ena handen på svärdshjaltet, den andra beslutsamt på knät och med det välfriserade huvudet sturskt på svaj, häver han sig med nonchalant elegans i den vackert dekorerade "bysantinska" stolen (efter Hildebrand 1884-98).

vara jarlen Birger Brosa, skulle då inte bara ge sken av att äga jordisk makt (symboliserat av svärdet och tronstolen) utan också himlens beskärm (Djerf 1980).

I långhuset

Med 1950- och 60-talens arkeologiska kyrkogolvsundersökningar fick

vi plötsligt en helt ny bild av det romanska kyrkorummets disposition. Långhuset hade inte alls varit tomt och ödsligt, utan inrett med fasta sittplatser längs väggarna, och i mitten ett förhöjt podium för dess viktigaste inventarium, dopfunten. Ibland skiljde även västpartiet ut sig genom speciella arrangemang. Understundom var området väster om de norra och södra ingångsportalerna förhöjt en eller ett par decimeter. I andra fall befann sig västpartiet på samma nivå som övriga långhuset, men framhävdes på annat sätt. Västsidans bänkar kunde t.ex. som i själländska Blistrup och Ishøj vara aningen bredare, eller som i Gundsømagle ha tillkommit före annan bänkinredning (Olsen 1966, s 13, Hansen & Sørensen 1975, s 122f, Hansen 1990). Västarrangemangen har, mot bakgrund av emporvåningarna, i regel uppfattas som ett slags "empor light", en enklare och billigare variant av de exklusiva torngallerierna (t.ex. Olsen 1967, Nyborg 1985, s 96f, Anglert 1995, s 78). Vi har nu nått fram till vägs ände, det som vanligen uppfattats som den lägsta nivån av västmarkering, som inte ens innefattar en tornbyggnad.

Långhusets väggbänkar kan ofta konstateras ha hört till kyrkans ursprungliga utrustning, tillkomna i samband med byggnadens uppförande. Det finns däremot anledning att ifrågasätta Olaf Olsens gamla uppfattning att de varit kortvariga fenomen, som i regel försvunnit vid första golvhöjningen (Olsen 1967, s 245). Birgit Als Hansen har publicerat ett flertal undersökningar av själländska

kyrkor där det framgår att inredningen ofta överlevt både en och två golvo­mläggningar. Ibland har de murade väggbänkarna kompletterats med extra, fristående, likaledes murade bänkrader. Mest bekant är kanske Butterup (där de nya bänkarna tillkommit så sent som i början av 1300-talet), men de har förekommit även i Gundsømagle, och troligen också i Ishøj och Højby. Så småningom har dock golvhöjningar gjort att bänkinredningen blivit alltför låg för praktisk användning, men detta kan ha avhjälpats genom att bänkarna, som i Butterup, murats på en bit, eller, som sannolikt varit fallet i Ishøj, ersatts med träbänkar (Olsen 1967, Hansen & Sørensen 1975 resp. 1979, Hansen 1990). Att träbänkar använts i kyrkor framgår av de rester av långbänkar som påträffats i flera danska och gotländska kyrkor (Skov 1979). Dessa bör ha fyllt en funktion motsvarande de murade bänkarnas. Detta visar att långhuset ofta hade kvar sitt grundläggande rumsliga schema åtminstone in på 1300-talet, och att de omdaningar som skedde fram tills dess snarare var av kompletterande än förändrande art.

Kungens tron och hövdingens högsäte

I det föregående har tre typer av västmarkeringar diskuterats. I forskningen har man vanligen utgått från att de har samma idémässiga bakgrund, och skillnaderna i utformning har i huvudsak tillskrivits olika arkitektonisk ambitionsnivå (t.ex. Olsen

1966 och 1967, Johannsen & Smidt 1981, s 51, Stiesdal 1983b, s 14ff, Wienberg 1993a, s 159). Denna har i sin tur ansetts bero på inflytandet över kyrkan: emporkyrkor indikerar frälse-dominans, medan kyrkor med förhöjda västbänkar tyder på en mer horisontell maktstruktur med flera mellanstora aktörer. Emporerna var avsedda för den högre aristokratin och västbänkarna för lokala honoratiores: vare sig man nu uppfattar dessa som enskilda kyrkägare eller patroner, församlingens ledande familjer, grupper av storbönder som delat på kyrkobyggnadsutgifterna, församlingens kyrkvårdar eller gästande andliga koryféer (t.ex. Johannsen & Smidt 1981, s 48f, Nyborg 1985, s 96f, Liebgott 1989, s 165, Holmberg 1990, s 30f, Wienberg 1993a, s 159, Anglert 1995, s 78). Ibland har västbänken setts som ett provisorium innan man hunnit bygga ett västtorn med en riktig empör (Liebgott 1989, s 165), något som emellertid i viss mån motsägs av det arkeologiska materialet, som antyder att väggbänkarna haft en längre livslängd än emporerna. Medan emporerna framstått som (det oftast ouppnåeliga) idealet, representerar den blygsamma västbänken den bistert krassa verkligheten. Jag delar inte denna uppfattning, utan menar att de olika typerna av västmarkeringar också svarat mot olika funktionella och ideologiska behov.

Emporen har av Erik Cinthio beskrivits som ett rum "från vilket man haft fri och öppen sikt ned mot kyrkans högaltare, och i vilket man kunnat övervara den i kyrkan försiggående gudstjänsten" (Gustafsson &

Cinthio 1968, s 81). Även om man, eventuella korskrank till trots, från emporerna haft insyn till koret, kan man dock undra om det verkligen varit den bästa platsen för detta. Från torngalleriet är avståndet till högaltaret som störst, och även om detta i en mindre lantkyrka varit överkomligt, kan man tycka att en placering i långhusets östra del, eller rentav inne i koret, bör ha varit mer ändamålsenlig. Att emporerna ändå valts, tyder på att även andra faktorer vägts in. Som tidigare nämnts bör torngalleriet ha anknytning till ett hävdvunnet internationellt arkitektoniskt härskarspråk. Därför var det förmodligen inte bara koret man ville överblicka, utan också långhuset med dess församlade menighet. Ett framträdande i majestät är onekligen fåfängt om det inte finns en publik där att uppskatta det. Precis som i senare tiders kungliga loger på operan och teatern var det när det gäller de romanska emporvåningarna troligen minst lika viktigt att synas som att se. Emporen är avskild och upphöjd, och därför synnerligen väl lämpad att inför ett auditorium förmedla ett intryck av värdig distans. En västbänk, förhöjd eller ej, har dock helt andra egenskaper. Om avståndet till koret är som längst från emporerna, är utsikten dit som sämst från västbänken. Då menigheten vid mässfirandet torde ha stått vänd österut, bör den mer eller mindre ha fyllt upp utrymmet i långhusets mittparti. Risken att man inte fått se något mer upplyftande än den församlade allmogens ryggtavlor bör ha varit överhängande. Västbänkarna kräver förvisso ett annat funktionellt samman-

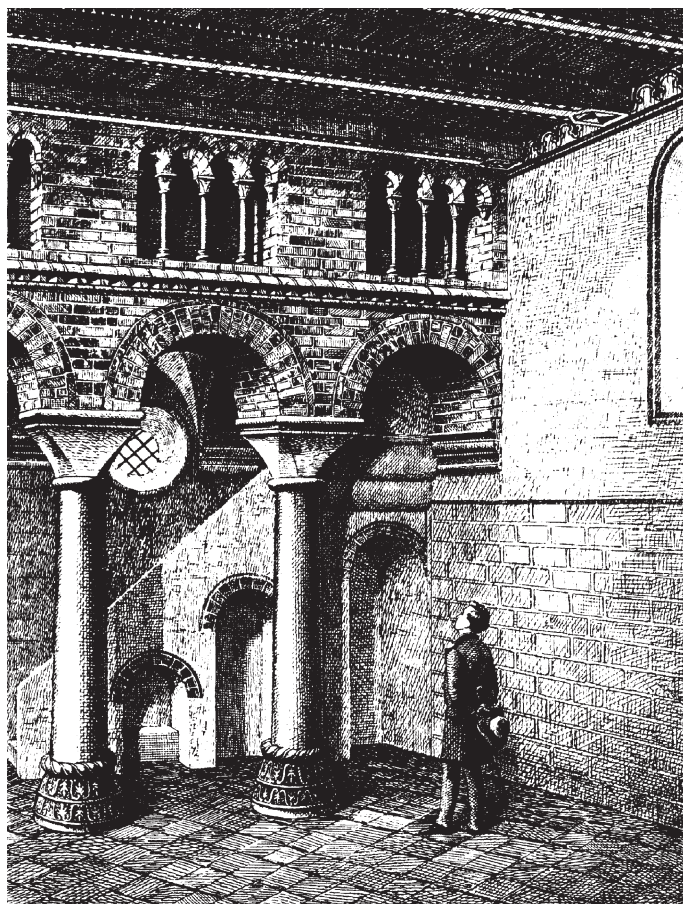

Fig. 6. Nerifrån långhuset tvingas man lyfta blicken rejält för att se emporens galleriöppningar, en sannolikt högst medvetet eftersträvad effekt. Fjenneslevs kyrkas torn Galleri sådant det tedde sig år 1875 (efter Kornerup 1875).

hang än bevittnandet av högmässfirandet i koret. Rikard Holmberg menar att de kan ha utgjort speciella platser för högre kyrkomän och kyrkvårdar i samband med biskopsvisitationer och kyrklig rättsskipning (Holmberg 1990, s 30f). Frågan är emellertid om den kyrkliga rättsskipningen och de säkerligen rätt sällan inträffande biskopsvisitationerna

krävde denna typ av omfattande specialarrangemang. Bänkinredningens huvudsakliga användning menar jag torde få sökas inom kyrkans ordinarie verksamhet. Den kanske viktigaste funktionen härvidlag bör ha varit dopet. Dopfunten på sitt västliga podium var långhusets klimax, den obestridliga brännpunkten för den församlade menighetens blickar. Från

västbänken har man vid detta tillfälle haft optimal överblick över både långhus och kor, dophandling och församling.

Om emporerna haft en internationell, kristen bakgrund, kan västbänkarna snarare ha erinrat om det traditionella vikingatida högsätet. Högsätet var husets förnämsta plats, till vilken både ceremoniella, rättsliga och religiösa funktioner var knutna. Den som satt i högsätet var herre i sin krets, vare sig detta avsåg hushållet eller en större sammanslutning. Högsätets exakta placering i järnåldershallen är ofta svår att belägga, men i ett långt tidsperspektiv, från äldre järnålder till högmedeltid, tycks dock en förskjutning ske från sidoskeppet till kortväggen (Holmqvist 1962, Herschend 1997). Enligt Snorre Sturluson lät kung Olav Kyrre flytta sitt högsäte från mitt på långväggen till mitt på kortväggen, och det förmodas att krönikören kan ha stiftat bekantskap med detta inredningsmönster när han vistades i Norge på 1210-talet (Stigum 1962, Sturluson 1994, s 165). Snorre hade knappast nämnt saken om inte högsätet på hans tid fortfarande hade haft ett aktivt symbolvärde. Den kyrkliga västbänken hade inte bara en likartad rumslig placering, man kan också tänka sig att vissa till högsätet knutna funktioner fått följa med till den kyrkliga miljön. Västbänken kan ha visat att innehavaren hade en ceremoniell och kanske också juridisk särställning gentemot övriga kyrkobesökare. Den väsentliga skillnaden mellan en västbänksplacering och en i tornrummet eller vid tornbågen, menar jag rör

inramning och ideologisk bakgrund, snarare än funktion. Tornet skänkte emfas åt framträdandet, inte minst genom att anspela på gängse härskarikonografi. Med tornet som metafor för det himmelska Jerusalem, kunde också intrycket förmedlas att innehavaren hade en gudomligt legitimerad maktställning.

Skillnaderna mellan de olika typerna av västmarkeringar menar jag därför varit av både funktionell och symbolisk art. Från emporerna har man kunnat bevista mässan och ha uppsikt över kyrkorummet, medan västbänks- och tornrumsplaceringarna varit särskilt ändamålsenliga för att bevittna dopet. Medan emporerna, genom sin rent fysiska utformning, begränsat brukaren till en passiv roll, kan man från en plats nere på golvet ta aktiv del i skeendena. Från en empor kan man framträda som en konung inför sina undersåtar. I en västbänk får man anta en annorlunda roll, mer påminnande om den av primus inter pares, en ledare bland jämlikar.

Vid livets källa

Hela det romanska kyrkorummet tycks, genom sin uppbyggnad, vittna om vikten av dopet. För den troende betecknade det seger över djävulen och inträde i den kristna gemenskapen. Ett korrekt utfört dop var emellertid inte enbart en vital angelägenhet sett ur eskatologiskt perspektiv, det hade också, åtminstone i vissa områden, en mer jordnära, samhällsrelaterad betydelse. Eller som det står i Äldre

Västgötalagen, Skånelagen och Jyl-landslagen: man tar arv om man är döpt, annars inte (Holmbäck & Wessén 1943, Bolvig 1992, s 50, Dahlberg 1998, s 232). Från en västbänks- eller tornrumsplacering har man kunnat ha denna viktiga handling under direkt överinseende. Av särskilt intresse blir då kyrkor som Ishøj och Gadbjerg, där man förutom speciella västarrangemang också kunnat påvisa en ramp från koret till dopfuntspodiet i långhusets mittaxel (Hansen 1995). Denna ramp bör ha nyttjats av prästen, när han rörde sig mellan de båda liturgiska fokalpunkterna. Tanken är bestickande att denna vandring också kan ha symboliserat en förflyttning mellan två olika patronat; Kristi patronat över altaret och ett världsligt dito över dopfunten. Det är tänkbart att en i väster placerad världslig överhöghet kan ha tagit på sig en värnande roll härvidlag, som garant för att dopet gått rätt till. Man kan också spekulera i huruvida man kan ha haft andra, mer konkreta, möjligheter att utöva auktoritet. Ett sådant område skulle kunna vara påverkan av valet av faddrar. I Äldre Västgötalagens kyrkobalk står: ”varder barn till kyrka buret och bedes kristna, då skall fader och moder få gudfader och gudmoder och salt och vatten”,¹ något som möjligen skulle kunna läsas som att någon form av yttre bekräftelse av faddervalet varit önskvärd. Genom fadderskapet stärktes förbindelserna mellan barnets och gudföräldrarnas familjer, samtidigt som också möjligheterna till äkten-skapliga föreningar mellan familjerna minskades radikalt, då de genom dopet kom att ingå i ett andligt släktskaps-

förhållande (Lynch 1998). Enligt Dalalagen skulle en man böta lika mycket för en otillbörlig förbindelse med en kvinna i andlig skyldskap som med en fyrmänning (brylling) (Holmbäck & Wessén 1936), och som skilsmässogrundande skäl var åberopandet av incest genom andligt släktskap en sista räddningsplanka i de adliga äkten-skap, där föreningens resultatet när det gällde avkomma, politiska fördelar eller ekonomiska vinster inte visat sig leva upp till förväntningarna. När marsken Tyrgils Knutssons långa karriär mot slutet av år 1305 gick mot sitt ledsamma slut, kunde hertig Valdemar befria sig från ett belastande äkten-skap med hans dotter genom att påpeka att Tyrgils minsann varit hans fadder (Jansson 1993, s 108f, 220f). Det andliga släktskapets allvar understryks också av att det i Västmannalagen och Hälsingelagen t.o.m. finns särskilda undantagsregler för att föräldrar, som tvingats förrätta nöddop av sitt eget barn, skulle kunna fortsätta leva tillsammans som man och hustru (Holmbäck & Wessén 1936 resp. 1940). På många sätt kunde alltså dophandlingen ha stor betydelse för såväl individens som samhällets framtida liv, och mot bakgrund av detta kan ett åtagande om beskydd härvidlag ha tett sig både åtråvärt och prestigefyllt.

Privat eller patronat?

Under äldsta medeltid har troligen dop- och begravningsrättigheterna varit förbehållna centrala kyrkliga anläggningar, medan privatkyrkor och

kapell saknat sådana rättigheter. Från senare delen av 1100-talet och framåt tycks dock doprättigheterna i stor utsträckning ha delegerats (Holmberg 1977, Anglert 1989). Den explosionsartade tillväxten i dopfuntsmaterialet talar här sitt tydliga språk. Av Västsveriges 567 bevarade medeltida funtar kan hela 515 hänföras till romansk tid (perioden 1125- ca 1275), och endast 25 till gotisk (Hallbäck 1978). Då denna tillväxt också sammanfaller med den stora romanska kyrkobyggnadsperioden, är det en rimlig slutsats att en ansenlig del av dessa kyrkor uppförts som sockenkyrkor. Det är i relation till denna kraftiga utbyggnad av sockenkyrkosystemet jag vill se de många hög- och senromanska västtorn där bottenvåningen kan ha nyttjats som herrskapsplats, och de tornlösa kyrkorna med västbänkar och -podier i långhuset. Platsernas särskilda betoning bör indikera att innehavarna haft en privilegierad ställning gentemot övriga kyrkibesökare. Dock menar jag att placeringen i jämnhöjd med, och i nära anslutning till församlingen, antyder dialog snarare än absolut och oinskränkt makt. De framstår för mig som idealiska platser för kyrkans patronus.

Mysteriet med de försvunna emporererna

Eivind Claesson har noterat att emporanläggningar i Västergötland saknas vid sekundärt tillbyggda romanska västtorn, något som tolkats som att man inte velat bryta upp en befintlig västgavel. Claesson menar

att detta tyder på att tornen i första hand varit utåtriktade symboler där emporfunktionen kommit i andra hand (Claesson 1989, s 128). Om intresse funnits, torde dock upptagandet av ett hål i väggen knappast ha varit något oöverstigligt problem. Jag menar att det i stället var intresset för emporer som avtog. Vad kan då ha orsakat detta? Att förändringar i ägarsituationen legat bakom igen-sättandet av enstaka torngallerier kan ibland anas i det skriftliga materialet. Då emellertid avvecklingen av emporerna förefaller vara något av en allmän trend, krävs det enligt mitt förmenande en mer generell teori för att förklara dem. En sådan skulle kunna vara om emporerna, som Jes Wienberg föreslagit, varit förbehållna kvinnor. Då skulle deras borttagande kunna sättas i samband med det förändrade förhållande mellan könen som också kan spåras i det samtida gravmaterialet (Wienberg 1993b). Då det dock inte låter sig beläggas att emporerna varit exklusivt kvinnliga, kan man heller inte ta närmare ställning till hypotesen. Huvudorsaken till emporförsvinnandena vill jag i stället se i den ovan nämnda utbyggnaden av sockenkyrkosystemet. Som tidigare diskuterats bör emporerna inte ha varit funktionellt särskilt väl anpassade till att fungera i ett sockenkyrkosammanhang. Det allra viktigaste skälet torde dock stå att söka i kyrkobyggenas finansiering. När stenkyrkor i allt högre grad blev gemensamma projekt, måste detta ha inneburit att den grupp som kunnat yrka på en så framskjuten placering som i en empor krympt i motsvarande grad. Sannolikt har också

västlogernas gradvisa försvinnande från kungliga anläggningar och storkyrkor bidragit till att emporernas prestigevärde urholkats, med följd att deras popularitet dalat. Tornen med gallerivåningar har ibland setts som ett resultat av en utveckling där makten över kyrkan allt mer förskjuts från enskilda till församlingen: i emporen har de forna kyrkägarna kunnat manifesteras sin nya roll som kyrkans patronus (Sundnér 1982, s 103, Wienberg 1993a, s 156f). Jag menar i stället att emporerna har sina idémässiga rötter i en tid då kyrkorna ännu ofta stod under kontroll av enskilda, dvs. innan de blivit sockenkyrkor.

Nu vilja bönder bygga kyrka

Med genomdrivandet av tiondet på 1100-talet skapades en ekonomisk bas som gav förutsättningar för ett allmänt sockenkyrkobyggande (t.ex. Carelli 2001, s 244). Gradvis fick församlingen under 1200-talets lopp allt större inflytande över kyrkans finanser, något som så småningom resulterade i kyrkvårdssystemets uppkomst (Nyborg 1979). Rikard Holmberg och Mats Anglert har i det allmänna hög- och senmedeltida vapenhusstillbyggandet sett ett belägg för kyrkvårdssystemets slutliga genombrott (Holmberg 1990, Anglert 1995, s 168ff). Rimligen kan de möten och förhandlingar som nu fick en fast lokal i vapenhusen, tidigare ha ägt rum inne i långhuset. Som Anders Andréns påpekade var 1200-talet också tiden då skattelednings fick sitt definitiva genombrott. Makten decentraliserades

genom att herremännen fick skattefrihet för de gårdar de brukade. Andréns vill se uppsvinget i västtornsbyggandet som uttryck för denna grupps önskan att markera sin delaktighet i överhögheten (Andréns 1985, s 89f). Även Gunnar Redelius har uppfattat västtornsbyggandet som tecken på maktens spridning till bredare stormannalager (Redelius 1972). Man skulle därför kunna skissera ett slags skiljelinje mellan de tidigmedeltida, aristokratiskt präglade och kanske också till stor del privatfinansierade, kyrkobyggena och de senare sockenkyrkoprojekten, initierade eller pådrivna av lokala stormän och storbönder, men sannolikt till stor del bekostade av allmänna medel. De grupper som återfinns bakom de olika typerna av kyrkobyggen skilde sig åt både när det gäller social bakgrund, ekonomisk förmåga och maktbasernas omfattning. Om den förra gruppen i regel ägde jord, hade ekonomiska intressen och kanske också huvudgårdar i flera olika områden, hade den senare förmodligen i regel endast en huvudgård och tillgångar företrädesvis i en trakt. Medan högfrälset allt som oftast var engagerat i politiska händelser på riksplanet, torde den lägre aristokratis huvudsakliga verksamhet ha varit förlagd till en lägre politisk nivå. För den förra gruppen kan kyrkan ha varit ett sätt att markera tillhörighet i samhällets toppskikt, för den senare en arena för hävdande av en position i lokalsamhället. För dem bör patronusskapets sociala vinster ha varit minst lika begärliga som eventuell ekonomisk avkastning. För aristokratin fanns från och med 1200-talet ett allt

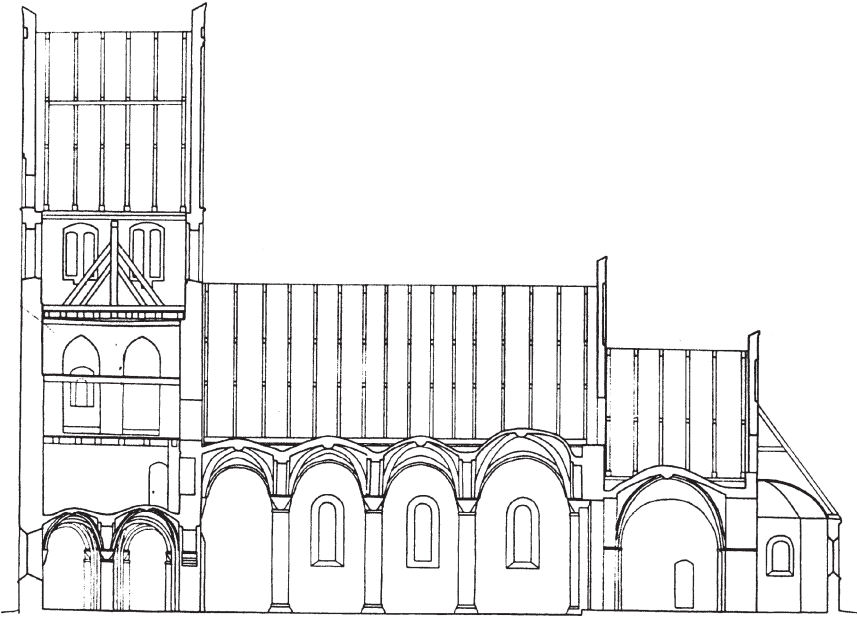

Fig 7. I 100-talskyrkan i Ubby försågs omkring år 1200 med en ny absid och ett ursprungligen emporförsedd torn. Strax efteråt skedde dock en ombyggnad av tornet som innebar att gallerivåningen sattes igen till förmån för ett förnämt, tvåskeppigt, valvslaget tornrum, som kan ha fungerat som herrskapsplats eller doprum. Kyrkans dopfunt härstammar nämligen från samma tid (DK). Har emporen någon blivit obsolet i en sockenkyrkokontext?

större urval av kyrkliga institutioner att gynna, inte minst städernas tiggarmunkskonvent (Andrén 1985, s 58ff). Den lokala kyrkan var nu inte längre ett självklart förstaval. För lågfrälse och storbönder kan det emellertid ha varit en fråga om social överlevnad att säkra eller bevara en framträdande position i sockenkyrkan. Eller för att sammanfatta: högfrälset kan ha manifesterat sin ställning genom att låta uppföra privatkyrkor och västtorn med emporvåningar. Den lägre aristokratin och de välbeställda storbönderna (likasom givetvis även därtill hågad högadel) kunde, vanligen i ett något senare skede, göra anspråk på en roll som kyrkans patronus, genom att verka

pådrivande vid socken-kyrkobyggen, initiera uppförande av emporlösa västtorn eller försäkra sig om en plats på de tornlösa kyrkornas förhöjda västbänkar.

Om emporer ursprungligen främst hört till "privatkyrkor" eller kyrkor där enskilda kan förmodas ha varit stora donatorer, hur skall man då förklara de torngallerier som trots allt funnits vid sockenkyrkor? I vissa fall kan de ha tillhört kyrkor som först i ett senare skede erhållit doprätt. Intressantare är då de som funnits vid byggnader som uppförts som sockenkyrkor. Emporererna torde då ha haft ett särskilt symbolvärde. I detta samman-

hang är Norra Åsums kyrka intressant. Kyrkan uppfördes enligt en runinskrift av ärkebiskop Absalon och Esbern Mule någon gång i perioden 1178-1201. Kyrkan har en dopfunt i sandsten som torde vara samtida med kyrkan (Tynell 1921, s 36), vilket indikerar att den uppförts som sockenkyrka. Jes Wienberg menar att bygandet av en präktig tornförsedd kyrka och resandet av ett traditionellt runstensmonument kan ha varit ett sätt att, i bondeupprorens tid, hos en tredskande och misslynt allmoge inskräpa rättmätigheten i kyrkans makansspråk (Wienberg 1993a, s 159). Jag menar att emporen passar väl in i ett sådant resonemang. Genom att använda detta väletablerade, för att inte säga arkaiserande arkitektoniska språk, har argumentet om en gudomligt sanktionerad, hierarkisk världsordning givits än större pondus. Yt-

terligare ett intressant drag hos kyrkan i Norra Åsum är att den haft både empor i tornet och förhöjt västpodium i långhuset. Magnus Lindhagen har sett förklaringen till detta märkliga arrangemang i den tvådelade byggnadsinsatsen: emporen var till för ärkebiskopen och västpodiet för den lokale herremannen, kyrkans patronus (Lindhagen 1972, s 88). Jag har i det föregående hävdad att de olika typerna av västmarkeringar haft olika idémässig och funktionell bakgrund, och att man därför skulle kunna se helgarderingen i Norra Åsum som ett uttryck för överhetens strävan att hävda sin styranderätt över både stort och smått.

Ing-Marie Nilsson är doktorand i medeltidsarkeologi vid Arkeologiska institutionen, Lunds universitet

Noter

I Egen översättning av Äldre Västgötalagens kyrkobalk. I original (efter Collin & Schlyter 1827): "Varþær barn til kirkiu boret oc þæriz criftnu. þa fcal þærir ok moðer fa guðfætur oc guðmoþor oc falt oc uatn."

Litteratur

- Ahlstrand, J. T. 1976. *Arkitekturtermer*.
- Andersson, W. 1926. *Skånes romanska landskyrkor med breda västtorn*. Atlas till Sveriges odlingshistoria, tillägghäfte III.
- Andrén, A. 1985 *Den urbana scenen. Städer och samhälle i det medeltida Danmark*. Acta Archaeologica Lundensia, Series in 8o Nr 13.
- Anglert, M. 1989. Den kyrkliga organisationen under äldre medeltid. *By, huvudgård och kyrka. Studier i Ystadområdets medeltid*. Lund Studies in Medieval Archaeology 5. (Red.) Hans Andersson & Mats Anglert.
- Anglert, M. 1995. *Kyrkor och herravälde. Från kristnande till sockenbildning i Skåne*. Lund Studies in Medieval Archaeology 16.
- Anjou, S. 1930. *Heliga korsets kyrka i Dalby. Samt de äldsta kyrkorna i Lund, Roskilde och Odense. Undersökningar till 1000-talets arkitekturhistoria*.
- Banning, K. (ed) 1976. *A Catalogue of Wallpaintings in the Churches of Medieval Denmark 1100-1600. Scania, Halland, Blekinge*. Volume 3.
- Beckett, F. 1924. *Danmarks kunst*, del I.
- Bolvig, A. 1992. *Kirkekunstens storhedstid. Om kirker og kunst i Danmark i romansk tid*.
- Carelli, P. 2001. *En kapitalistisk anda. Kulturella förändringar i 1100-talets Danmark*. Lund Studies in Medieval Archaeology 26.
- Cinthio, E. 1997. Talande tecken och en kämpande ärkebiskop. *Amico amici. Gad Rausing den 19 maj 1997*.
- Claesson, E. 1989. *Cuius ecclesiam fecit. Romanska kyrkor i Västergötland*. Licentiatavhandling i medeltidsarkeologi, Lunds Universitet. (stencil)
- Collin, H. S. & Schlyter, C. J. (eds) 1827. *Samling af Sweriges Gamla Lagar*. Vol 1.
- Dahlberg, M. 1998. *Skaratraktens kyrkor under äldre medeltid*. Skrifter från Skaraborgs länsmuseum nr 28.
- *Danmarks kirker* Iff. Utg Nationalmuseet. København 1933ff. (förkortas DK)
- Djerf, L. 1980. Heda kyrkas romanska piscinarelieff. *ICO* 1980:3.
- Græbe, H. 1971. Kyrkorna i Vä. Gärd's härad, Skåne Band III:1. *Sveriges kyrkor* nr 139.
- Gustafsson, E. & Cinthio, E. 1968. Skånsk lantkyrka från medeltiden. *Sydsvenska dagbladets årsbok 1969*.
- Hallböck, S. A. 1978. *Medeltida dopfontar i västra Sverige*.
- Hansen, B. Als 1990. Arkæologiska undersøgelser i Gundsømagle kirke 1988. Kirkens indre fra o. 1100 til vore dage. *Hikuin* 17.
- Hansen, B. Als 1995. Arkæologiska spor efter døbefontens placering i kirkerummet gennem middelalderen. *Hikuin* 22.
- Hansen, B. Als & Sørensen, M. Aaman 1975. Ishøj kirke - et kirkerum fra 1100-årene og op gennem middelalderen. *Nationalmuseets Arbejdsmark* 1975.
- Hansen, B. Als & Sørensen, M. Aaman 1979. Den usynlige kirke. *Strejflys over Danmarks bygningskultur. Festskrift til Harald Langberg*.

- Herschend, F. 1997. *Livet i Hallen. Tre fallstudier i den yngre järnålderns aristokrati*. Occasional Papers in Archaeology 14.
- Hildebrand, H. 1884-98. *Sveriges medeltid. Kulturhistorisk skildring. Andra delen*.
- Hildebrand, H. 1898-1903. *Sveriges medeltid. Kulturhistorisk skildring. Tredje delen*.
- Hildebrand, H., Hjärne, H. & Pflugk-Harttung, von 1913. *Världshistoria. Människoslätets utveckling i stat och samhälle, i kultur och vetenskap*.
- Holmberg, R. 1977. *Den skånska öresundskustens medeltid*. Acta Archaeologica Lundensia, Series in 8o Nr 11.
- Holmberg, R. 1990. *Kyrkobyggnad, kult och samhälle. Landskyrkan i Lunds forna ärkestift genom tiderna*. Lund Studies in Medieval Archaeology 8.
- Holmbäck, Å. & Wessén, E. (eds) 1936. *Svenska landskapslagar*. Andra serien: Dalalagen och Västmannalagen.
- Holmbäck, Å. & Wessén, E. (eds) 1940. *Svenska landskapslagar*. Tredje serien: Södermannalagen och Hälsingelagen.
- Holmbäck, Å. & Wessén, E. (eds) 1943. *Svenska landskapslagar*. Fjärde serien: Skånelagen och Gotalagen.
- Holmqvist, W. 1962. *Högsäte*. Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid VII.
- Jacobsen, H. 1993. *Romanske vesttårne, deres indretning og funktion. Vesttårne før 1300 i det middelalderlige Danmark øst for Storebælt*. Lund Studies in Medieval Archaeology 12.
- Jansson, S-B. (ed) 1993. *Erikskrönikan*. Redigering, inledning och kommentar Sven-Bertil Jansson.
- Johannsen, H. & Smidt, C. M. 1981. *Kirkens huse. Danmarks arkitektur*.
- Karlson, W. 1928. *Studier i Sveriges medeltida möbelkonst*.
- Kennerstedt, L. 1990. *Östgötaslätens romanska kyrkor. I heliga Birgittas trakter. Nitton uppsatser om medeltida samhälle och kultur i Östergötland "västanstång"*.
- Kjær, U. & Grindler-Hansen, P. 1988. *Kirkerne i Danmark I*.
- Kornerup, J. 1875. *Fjenneslevlille Kirke. Aarbøger for nordisk Oldkyndighed og Historie 1875*.
- Liebgott, N-K. 1989. *Dansk middelalderarkæologi*.
- Lilja, H. 1992. *Lyngsjö kyrka, Skåne. Rapport över byggnadsarkeologisk undersökning*. Länsmuseet i Kristianstad (stencil)
- Lindahl, F. & Valonen, N. 1972. *Stol Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid XVII*.
- Lindhagen, M. 1972. *Absalons kyrkobygge i Norra Åsum. Skånes Hembygdsförbunds Årsbok 1972*.
- Lindhe, O. 1978. *Rydaholms medeltidskyrka. Småländska kulturbilder*.
- Lorenzen, V. 1933. *Kirkebygninger og deres udstyr. Danmark. Nordisk kultur XXIII*.
- Lundberg, E. 1940. *Byggnadskonsten i Sverige under medeltiden 1000-1400*.
- Lynch, J. H. 1998. *Christianizing Kinship. Ritual Sponsorship in Anglo-Saxon England*.
- Nyborg, E. 1979. *Enkeltmænd og fælleskaber i organiseringen af det romanske sognekirkebyggeri. Strejflys over Danmarks bygningskultur. Festskrift til Harald Langberg*.
- Nyborg, E. 1985. *Om romanske kirketårne i Danmark. Kongens magt og ære. Skandinaviske herskersymboler gennem 1000 år*. Red M. Blindheim, P. Gjærder & D. Sæverud.
- Olsen, O. 1966. *Middelalderkirkens møblering. Skalk nr 5 1966*.
- Olsen, O. 1967. *Rumindretningen i romanske landsbykirker. Kirkehistoriske Samlinger 1967*.
- Petersen, K. & J. Boye 1999. *Kirkelig skulptur i Danmark I. Det billedbærende inventar*.
- Redelius, G. 1972. *Kyrkobygge og kungamakt i Östergötland. KVHAA Antikvariskt arkiv 45*.

- Skov, E. 1979. Almuebænk og herremandsstol? *Strejfflys over Danmarks bygningskultur. Festskrift til Harald Langberg.*
- Stiesdal, H. 1983a. Grave i tidlige vesttårne. Nogle nyere iakttagelser. *Hikuin* 9.
- Stiesdal, H. 1983b. Tidlige sjællandske og lolland-falsterske vesttårne. *Kirkens bygning og brug. Studier tilegnet Elna Møller.*
- Stigum, H. 1962. Högsäte. *Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid* VII. Malmö
- Sturluson, S. 1994. Olav Kyrres saga. *Nordiska kungasagor* 3. *Magnus den gode till Magnus Erlingsson.*
- Sundnér, B. 1982. *Maglarp, en tegelkyrka som historiskt källmaterial.* Acta Archaeologica Lundensia. Series in 4o. N o 15.
- Sundnér, B. 1989. Medeltida byggnadsteknik. En kronologisk studie av Ystadområdets kyrkor. *By, huvudgård och kyrka. Studier i Ystadområdets medeltid.* Lund Studies in Medieval Archaeology 5. (Red.) Hans Andersson & Mats Anglert.
- *Sveriges kyrkor. Konsthistoriskt inventarium* I ff. Utg Riksantikvarieämbetet och statens historiska museer. Stockholm 1912ff. (förkortas SK)
- Tuulse, A. 1968. *Romansk konst i Norden.*
- Tynell, L. 1921. *Skånes medeltida dopfuntar.*
- Vellev, J. 1981. Viborg domkirkes vestfront. *Hikuin* 7.
- Wienberg, J. 1993a. *Den gotiske labyrint. Middelalderen og kirkerne i Danmark.* Lund Studies in Medieval Archaeology 11.
- Wienberg, J. 1993b. Tavse romanske tårne. *META* 1993:3-4.
- Wienberg, J. 2000a. Fæstninger, magasiner og symboler - Østersøens flertydige kirker. *META* 2000:4.
- Wienberg, J. 2000b. Visingsö, Sverkersätten och kyrkorna. *Visingsöartiklar. Tolv artiklar om Visingsö från bronsålder till medeltid.* Jönköpings läns museum, rapport nr 42. (Red.) Påvel Nicklasson.
- Yrliid, I. Ahlstedt 1976. *Och i hopp om det eviga livet. Studier i Skånes romanska muralmåleri.*

Svart kol blir vitt guld

Leif Häggström

Abstract

Black charcoal turns to white gold

In an area south of Jönköping 131 charcoal production sites, one hut and two minor farmsteads were surveyed. Seven of the production sites were excavated, at least one was used two times. The production of charcoal in the Småland outlands can be connected to iron manufacturing nearby. The iron was exported through the iron ballance in Göteborg harbour and then traded for silver which functioned as payment for porcelaine in China by the Ostindiska Companiet. The porcelaine was transported back to Sweden. Charcoal production might just as well be placed in a social context in wich the nature of the production process strengthened the status of the woman in the household.

Den utlösande faktorn till denna artikel var en arkeologisk utredning som jag genomförde utanför Jönköping hösten 2001. De lämningar som mötte mig fick en dimension som jag inte riktigt var beredd på. De skapade frågor och antydde sammanhang långt utöver de man brukar hantera i det dagliga handläggandet av förhistoriska lämningar. Detta trots att det enligt fornlämningsregistret ”bara” rörde sig om ett torp, en backstuga samt lite kolmilor. Föreliggande artikel syftar till att lyfta fram något av den enorma potential som finns i så till synes all-dagliga lämningar som de obesuttna klassernas historiska landsbebyggelse. Inlägget kan ses som en återkoppling till den diskussion som understundom förs om efterreformatrisk arkeologi i META.

Flahult i norra Småland

På en 50 ha stor yta som är tilltänkt för exploatering i Flahult, strax söder om Jönköping (Häggström 2002) finns en backstuga (RAÄ 98) och ett torp (RAÄ 95) registrerade som fasta fornlämningar. I samband med en arkeologisk utredning av området framkom och karterades ett drygt hundratal kolbottnar tillsammans med kolarkoja samt äldrelämningar i form av kolningsgropar, varav en daterats till 1500-talet.

Ungefär 2 km sydost om Flahult utreddes 1995 ett område med bland annat kolbottnar och kolarkojor. I det sammanhanget karterades 42 kolbottnar och 11 kojgrunder. En av kojgrunderna snittades och dokumenterades. Resterna utgjordes av över-

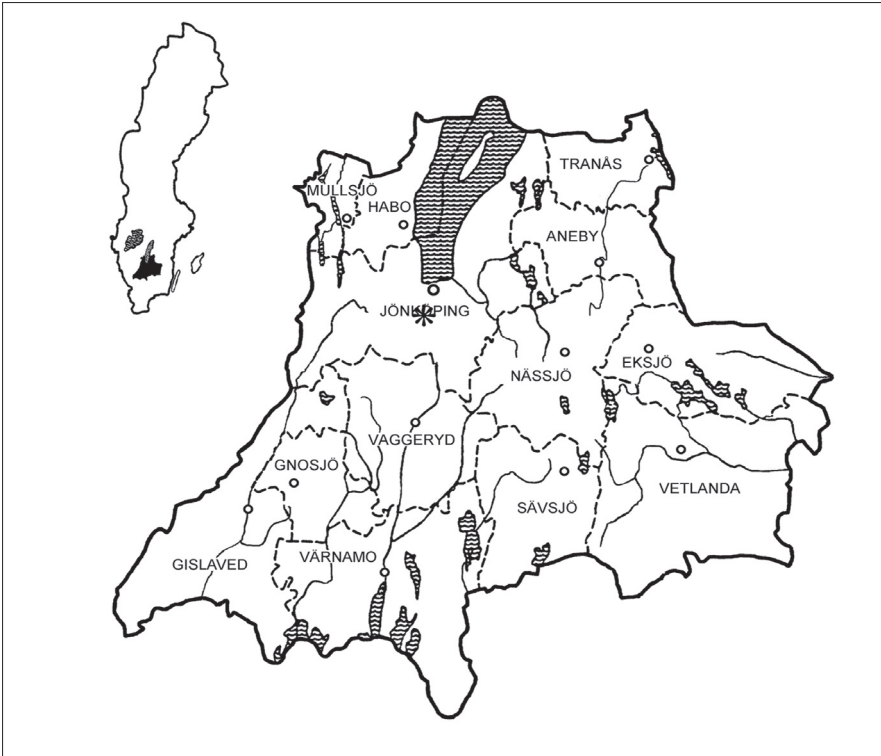

Fig 1: Flahults lokalisering i Jönköpings län och Sverige.

torvade vallar av sand vilka bildade en cirkel med fyra meters diameter. En dörröppning i vallen vette mot de närmast liggande kolbottnarna för att kolaren skulle ha bästa möjliga uppsikt över milan. I anslutning till väggen påträffades en stensködd eldstad innehållande benrester. Benen utgör troligen rester av en måltid som inmundigats i kojans skydd. Byggnaden var troligen av typen toppkoja, dvs en koja som byggts upp av resta slankor vilka täckts med bark, ris och torv (Nordström 1995). En osteologisk analys av benen som påträffades i härden kan ses som en lämplig uppföljning av fältundersökningen. Be-

roende på resultaten skulle exempelvis diskussioner kring tjuvjakt i samband med kolning kunna föras.

I Flahult karterades 131 kolbottnar inom en 50 ha stor yta. Kolbottnarna var 7-20 meter i diameter och ett par decimeter höga, majoriteten av dem hade grävda gropar, fotrymningar, i kanterna vilka var avsedda att förse milan med syre. Av de 131 kolbottnarna låg 80% i storleksintervallet 14-18 meter i diameter. För att sätta dessa kolbottnar i perspektiv är det av intresse att studera kolning ur ett politiskt perspektiv samt arbetsgången vid kolning.

Fig 2: Karta över lämningarna i det diskuterade området.

Från 1600 talet och framåt formulerades mycket av skogspolitiken som ett stöd till den framväxande, nationalekonomiskt betydelsefulla, gruvnäringen. Man kan säga att åren kring 1630 utgör en skiljelinje i skogspolitiken. Fram till 1630 talet uppmuntrades kolonisation och svedjebruk i skogsområdena, men efter 1630-talet förändrades fokus och det blev allt viktigare med arbetskraft och resurser till gruvnäringen. I mitten av 1600-talet reglerades bergsbruket och de olika gruvorna, hyttorna, bruken och hammarna fick sina bestämda skogsarealer. Därtill gjorde kolkonsumenterna

ofta allt för att förvärva mer skog och knyta fler torpare till sig, då det var billigare med egen arbetskraft som kunde kola än att köpa kolet från allmogen. Detta innebar på alla plan en inskränkning av förfoganderätten till skog för allmogen i bergslagsområdena. Inskränkningarna syftade även till att motverka skogsbristen i närheten av förbrukningsplatserna, en skogsbrist som det ofta skrivs om i historiska källor. Denna skogspolitik är med andra ord ett utslag av statsmaktens merkantila ambitioner (Bladh 1997, Larsson 1996, Sjöberg 1996).

Arbetsprocessen kring kolning är kvalificerad och kräver en planering som är årsvis. Kolvedhuggningen skedde nästan uteslutande på senvintern och våren. Därefter torkades virket för att kolas på hösten. Vintertid, när snön möjliggjorde transporter med häst och släde fördes kolet från milan till en uppsamlingsplats i närheten av förbrukningsplatsen. På många håll utgjorde inkomsterna från träkolning en förutsättning för att man skulle kunna leva i området. Sociala effekter av detta torde ha varit att kvinnan fick ta ett större ansvar för gårdens eller torpets sysslor då det företrädesvis var mannen som veckor i sträck ägnade sig åt kolning (Bladh 1997, Sjöberg 1996).

Av de 131 karterade kolbottarna i Flahult undersöktes sju genom provschakt. Dessa dokumenterades endast fotografiskt, men kolprover togs för vedartsanalys. Vedartsanalysen visade att samtliga kolmilor varit uppbyggda av tall, och att de flesta även innehöll gran. Den fjärde kolmilan som schaktades hade uppenbarligen två åtskilda lager, den bör med andra ord ha varit använd vid minst två olika tillfällen. Detta stöds även av träkolsmaterialet. Det nedre lagret utgjordes uteslutande av träkol från tall, medan det i det övre lagret utgjordes av tall och gran. Därtill kan det nämnas att kolmilan överlagrade en härd vilken innehöll träkol från ek, gran och tall. Härden C-14 analyserades och dateras till 1490-1660 e Kr (1 sigma, Ua-18730). Valet av träslag till kolning speglar såväl vegetation som ett medvetet val av träslag vilka ansågs ge det bästa träkolet (Danielsson 2001, Häggström 2002).

Undersökningar av torp i norra Småland och Västsverige

Få, om ens några, av de obesuttnas bebyggelseämningar från efterreformatorisk tid har undersökts eller dokumenterats i samband med markexploateringar på landsbygden i Jönköpings län. Ett exempel är en mycket begränsad dokumentation som Linnéa Varenius fick till stånd i slutet av 1980-talet av torpet Moen som ironiskt nog även den låg på fastigheten Flahults ägor (rapport under arbete). Ett annat exempel är det torp som Aadel Vestbö-Franzén undersökt i Vireda socken i Aneby i samband med sitt avhandlingsarbete (muntligen A V-F). Den senare undersökningen är dock att klassa som en renodlad forskningsgrävning. Inom fornlämningslagstiftningen föreligger inga hinder att undersöka yngre bebyggelseämningar i samband med markexploatering, det är snarast underligt att detta inte görs oftare då exempelvis skogsbruket är tvunget att ta samma hänsyn till fornlämningar oavsett om dessa är gravar från äldre järnålder eller torp från förra delen av 1800-talet (jfr Skogsvårdslagen [lag 1979:429]§30).

Nationellt sett undersöks inte heller många torp, trots att åtskilliga undersökningar av sentida historisk landsortsbebyggelse visar att arkeologiska undersökningar har mycket att tillföra (jfr Lind, Svensson & Hansson 2001). Exempel på undersökningar från Västsverige är de som Christina Roséns genomfört av torp och backstugor i Halland (ett par ar-

tiklar finns publicerade på materialet, bland annat Rosén 1995, 1999), vilka gjordes i samband med mark-exploatering. Ett annat lämpligt exempel är undersökningarna av gården Björsjöås utanför Göteborg, undersökningar som gav tillräckligt intressanta resultat för att skriva en doktorsavhandling i arkeologi på dem (Sandberg 1987)!

Potential

Det vanligaste argumentet för att inte arkeologiskt undersöka historisk bebyggelse på landsbygden (frånsett praxis) brukar vara att det historiska källmaterialet täcker in perioden väl (jfr Karlenby & Ramström 2000). Argumentationen hörs emellanåt från såväl historiker som arkeologer. Detta stämmer, men är inte hela sanningen. Arkeologisk metod har mycket att bidra med vad det gäller historisk landsortsbebyggelse, bland annat (Mogren 1995 jfr Karlenby & Ramström 2000, Vetenskapligt program för UV Bergslagen 2000 till 2002 s. 33, Sandberg 1987:162-164):

- De historiska källorna är nedtecknade med ett syfte, oftast ett ekonomiskt sådant, vilket speglar dess bild av vad de behandlar. I samband med exempelvis bouppteckningar var det inte ovanligt att dessa gjordes upp till något år efter dödsfallet, då de efterlevande haft god tid på sig att ta bort komprometterande material.

- En arkeologisk undersökning kan visa på dold ekonomi, exempelvis småskaligt hantverk mm, vilket inte syns i det historiska materialet.

- En arkeologisk undersökning kan visa på materiell kultur vilken inte haft något skattemässigt intresse.

- En arkeologisk undersökning kan visa på illegal verksamhet så som tjuvjakt och hembränning, vilket endast undantagsvis finns dokumenterat i historiskt källmaterial.

- De historiska källorna behandlar högre ståndsmiljöer mer utförligt än de obesuttna. Arkeologiska undersökningar kan därigenom framför allt tillföra kunskap om de obesuttna. Ju mindre den historiska kunskapen är, desto mer har arkeologin att bidra med.

- Arkeologin kan användas som ett kontrollinstrument mot de historiska källorna.

Torpet och världssystem

Återkopplar man till torpet, backstugan och kolarkojan i Flahult söder om Jönköping kan dessa på ett mikroplan sättas samman med de omfattande spåren av kolningsverksamhet i området. Rester av kolmilor vilka i många fall har använts vid flera tillfällen visar med stor tydlighet den enorma arbetsinsats som har investerats i skogarna söder om Jönköping.

På ett regionalt plan användes kolet i Norre Hammare, en ugn invigd Taberg ett par kilometer väster om de aktuella lämningarna. Norre Hammare anlades 1590 och revs 1912. Användningen och ägandet har naturligtvis varierat över tid men det intressanta är att bruket av en hammare och de masugnar som funnits i

trakten ställde höga krav på koltillgång (Berglund 1996:51-57). På ett nationellt plan kan det stångjärn som tillverkades i Norre Hammare kopplas till den svenska porten i väster, Göteborg (Berglund 1996). Från 1740-talet levererades järnet till Järnvågspiren i Göteborg. Detta faktum är av dubbelt intresse då RAÄ UV-väst under hösten 2001 undersökte delar av Järnvågspiren i Göteborg (Berglund 1996 samt muntliga uppgifter Viktor Svedberg och Göte Nilsson-Schönborg, UV-väst, jfr <http://www.raa.se/uv/gotatunnel/index.htm>).

Även i ett internationellt perspektiv är järnet från Taberg av intresse. Detta kan vi illustrera med ett citat angående Ostindiska kompaniet: ”Själva handelsidén gick ut på att från Sverige utföra bland annat järn, trä och tjära, vilket var våra främsta exportvaror. Ostindiefararna anlöpte på utvägen Cadiz, där man sålde varorna och erhöll betalningen i silvermynt, sk piastrar. /.../ Silvret var ett gångbart betalningsmedel i Orienten och kineserna ville inte ha betalt i annan form än ädelmetall för sina varor.” (Nilsson-Schönborg 2001)

Hem fördes tyg, te och framför allt kinesiskt porslin. Porslin som utifrån sitt värde även benämndes det vita guldet (muntligen Göte Nilsson-Schönborg).

Slutord

Uppenbarligen finns det åtskilliga perspektiv att sätta in de obesuttnas lämningarna i, det är också uppenbart att arkeologin har något att tillföra

kunskapen om landsbygdens historia. Därutöver är det ur kulturmiljövårdsmässigt hänseende av intresse att även dessa lämningar undersöks och dokumenteras innan exploatering sker. Frågan torde snarare vara hur den yngre landsortsbebyggelsens lämningar skall undersökas och/eller dokumenteras och med vilken ambitionsnivå detta skall ske snarare än om de skall hantteras enligt Kulturmiljölagens portalparagraf:

”Fasta fornlämningar är följande lämningar efter människors verksamhet under forna tider, som har tillkommit genom äldre tiders bruk och som är varaktigt övergivna /.../ 5. lämningar av bostäder, boplatser och arbetsplatser samt kulturlager som uppkommit vid bruket av sådana bostäder eller platser liksom lämningar efter arbetsliv och näringsfång” (Lag [1988:950] om kulturminnen mm 2 kap. 1§)

Utan torp, backstugor, kolarkojor och andra historiska landsbygds lämningar är det svårt att betrakta kulturlandskapet som resultatet av en lång kumulativ process som innefattar summan av kulturhistoriens fysiska minne.

Fil lic Leif Häggström är antikvarie vid Jönköpings läns museum samt doktorand i arkeologi vid Göteborgs universitet.

Tack till Lasse Eriksson för givande samtal över kolmilorna i Flahult.

Litteratur

- Berglund, B. 1996. *Tabergs bergslag*. Atlas över Sveriges bergslag. Jernkontorets Bergshistoriska utskottet Serie H 103.
- Bladh, G. 1997. Gruvved och kolskog. Skogens utnyttjande i Bergslagen perioden 1500-1900. I Östlund (red) *Människan och skogen. Från naturskog till kulturskog*. Skrifter om skog och lantbrukshistoria 11. Nordiska Museet.
- Danielsson, E. 2001. *Rapport över vedartsanalys på material från Småland, Banarp och Sandseryd socknar, Flahult Jlm dnr 369/00*. Vedlab rapport 0149.
- Häggström, L. 2002. *Svart kol - vitt guld. Arkeologisk utredning inför planerad exploatering på Flahult 2 I:1 mfl, Torsvik. Barnarp & Sandseryd socknar i Jönköpings kommun, Jönköpings län*. Jönköpings läns museum Arkeologisk rapport 2002:11
- Karlenby, L. & Ramström, A. 2000. Historisk arkeologi i forskning och antikvarisk beslutsång. *META* 2000:2.
- Larsson, L.-O. 1996. Skogens ökade exploatering under tidig modern tid. I Liljewall (red) *Tjära, barkbröd och vildhonung. Utmarkens människor och mångsidiga resurser*. Skrifter om skog och lantbrukshistoria 9. Nordiska Museet.
- Lind, H., Svensson, E. & Hansson, J. 2002. *Projekt uppdragsarkeologi. Sentida bebyggelse i antikvarisk och arkeologisk verksamhet - en tematisk utvärdering*. Riksantikvarieämbetet kunskapsavdelningen rapport 2001:2
- Mogren, M. 1995. Vår utforskade gårdag. Efterreformatorisk arkeologi i Sverige - dess ljusglimtar och dess brister. *META* 1995:3
- Nilsson-Schönborg, G. 2001. *Kinesiskt importporcelain i Göteborg sett ur ett arkeologiskt perspektiv*. Urbaniseringsprocesser i Västsverige. GOTARC serie C arkeologiska skrifter no 39.
- Nordström, M. 1995. *Arkeologisk utredning av planerad ny industrimark inom Torsviks industrimråde Barnarp socken, Jönköpings kommun*. Arkeologisk rapport 1995:10
- Rosén, C. 1995. Keramik som kulturell spegel. Yngre rödgods i olika miljöer ca 1550-1850. *META* 1995:3
- Rosén, C. 1999. Fattigdomens arkeologi - reflexioner kring torpens och backstugornas arkeologi. I Artelius et al (red) *Västsvenska hus*. GOTARC serie C no 22.
- Sandberg, B. 1987. *Björnsjöås - en gård i Göteborgs inland*. GAM. Studier i nordisk arkeologi 16.
- Sjöberg, M. 1996. Utmarkens resursfördelning. Träkol och järn ur ett socialt perspektiv. I Liljewall (red) *Tjära, barkbröd och vildhonung. Utmarkens människor och mångsidiga resurser*. Skrifter om skog och lantbrukshistoria 9. Nordiska Museet.
- *Vetenskapligt program för UV Bergslagen 2000 till 2002*. UV Bergslagen, rapporter 1999:13.

Sveriges kyrkor och Hallands sockenkyrkor

Jes Wienberg

Abstract

Churches of Sweden and the Parish Churches of Halland

Comments on the "Churches of Sweden", the Parish Church Project and the first report from the project, which presents the parish churches of Halland.

Vi känner alla till de stora forskningsprojekten, som år efter år seglar mot ett fjärran mål: "Svenskt Diplomatarium" (1829ff), "Ordbok över svenska språket" (1898ff), "Sveriges runinskrifter" (1900ff) och "Det medeltida Sverige" (1972ff). Exempelen är svenska, men de kunde även vara hämtade från Danmark, Norge eller något annat land. Etnologen Orvar Löfgren har kallat Det Stora Vetenskapliga Projektet för en "Atlantångare". Färdens utstakade mål ger fokus, stabilitet och trygghet. Men när rutinen infinner sig, och ångan slocknar, fortsätter skeppet sin kurs. Och ute på öppet hav hotar haveri (Löfgren 1995).

Metaforen syftade ursprungligen till etnologernas kartering av Sveriges kulturgränser och kulturområden. Men de nordiska kyrkoinventering-

arna tillhör också atlantångarnas flotta. Inspirerat av serien "Bau- und Kunstdenkmäler", som hade utkommit i de tyska länderna sedan 1800-talet, började utgivningen av "Sveriges Kyrkor" (1912ff). Sedan tillkom "Danmarks Kirker" (1933ff), "Norges Kirker" (1959ff) och "Suomen kirkot - Finlands kyrkor" (1959ff) (Projektet beskrivs i Unnerbäck 1992; Johannsen 1992; Gardberg 1992; Lidén 1992). Några årtionden senare kan man konstatera, att mycket återstår att publicera.

Relativt sett längst har kanske "Danmarks Kirker" kommit med sina ca. 2,4 hyllmeter böcker, där mer än hälften av landets kyrkor har beskrivits. Vid Nationalmuseet i Köpenhamn finns en redaktion med åtskilliga anställda, som systematiskt betar av lan-

detamtförant (www.danmarkskirker.dk). Här finns med andra ord en realistisk plan och finansiering för att nå målet, dvs. en beskrivning av alla landets kyrkor inom överskådlig tid. Och förhoppningsvis ändras inte situationen av de aktuella besparingarna på Nationalmuseet.

Värre ser det ut för "Sveriges Kyrkor". Här har man presterat ca. 2,9 hyllmeter, men alltför mycket återstår. I en intervju bedömde den dåvarande chefen Erland Lagerlöf situationen så, att "Sveriges Kyrkor" behövde ytterligare 200 år för att bli komplett. Vid den tidpunkten hade ca. 700 kyrkor beskrivits, medan ca. 2300 kyrkor återstod (Unge 1986). Kring 1990 ändrades strategin. Man gav upp planen med systematiska landskapsvisa beskrivningar (bortsett från Gotland). Istället satsade man på tematiska översikter över hotade grupper av kyrkor, dvs. träkyrkor (vol. 192, 199) och de ca. 600 nyklassicistiska kyrkorna från perioden 1760-1860 (vol. 210, 216, 217 och 221), de så kallade "Tegnerladorna". Att hoten är reella framgår av (mord)bränder - senast vid Bäckaby i Jönköping och Södra Råda i Värmland - samt av den aktuella diskussionen om "övertaliga" kyrkor, t. ex. Maglarps nya i Skåne. I princip gav man upp den ursprungliga planen att beskriva alla landets kyrkor.

Problemet för de stora projekten är naturligtvis den långsiktiga finansieringen. Kyrkoprojektens ekonomi har tidvis varit vacklande, och organisationen har ändrats vid flera tillfällen.

Gradvis har ambitionen höjts, som framgår av antalet sidor och bilder. Vid en jämförelse av de allra första beskrivningarna med de allra senaste i respektive "Sveriges kyrkor" och "Danmarks Kirker", kan man konstatera, att texternas omfång och bildernas antal ungefär har fördubblats från då till nu. Särskilt de stora stadskyrkorna tycks ha bidragit till att spränga de ursprungliga ramarna. Och gradvis har även nyare tiders kyrkor fått större uppmärksamhet (jfr. Unnerbäck 1992, s 197f och Johannsen 1992, s 207 med noter). Den tydliga tendensen vittnar om ökande kompetens och vetenskapliga ambitioner. Det är inget överraskande eller fel i sig, tvärtom, men för ett stort och långvarigt forskningsprojekt kan det innebära problem. Ambitionerna kan förhindra, att sluthamnen någonsin nås.

När den totala översikten försvann in i dimman, initierade Riksantikvarieämbetet tillsammans med universitetet i Stockholm, Umeå och Uppsala istället ett stort tvärvetenskapligt forskningsprojekt, som skulle skapa den eftertraktade och nödvändiga samlade översikten. Projektet "Sockenkyrkorna - kulturarv och bebyggelsehistoria", finansierat av Riksbankens Jubileumsfond under åren 1996-2001, skulle dels översiktligt presentera alla Sveriges sockenkyrkor byggda före 1950, dels forska kring utvalda teman: etablering och kronologi, kyrkomiljöernas framväxt och förändring samt kyrkan som social och sakral arena (www.raa.se/sockenkyrkor). Ett inledande möte hölls 1994 (Kempff

1995), och en preliminär rapport för Närke presenterades på ett symposium 1997 (Lindblad & Dahlberg 1997).

Skulle sockenkyrkoprojektet bli ännu en atlantångare? Tecken har funnits, för det är ovanligt och vågat, när ett så stort projekt väljer att lägga den huvudsakliga publiceringen efter den finansierade projektperioden. Men nu har så den första rapporten kommit. Rapporten behandlar Halland, som är ett försummat forskningsfält i många avseenden.

Merparten av Hallands kyrkor uppfördes under medeltiden, men många har byggts om senare, så det kan vara svårt att bedöma olika byggnadsdelars karaktär. Litteraturen om landskapets 91 sockenkyrkor har hittills varit spridd, ojämn och otillfredsställande. Vid min egen inventering av kyrkorna i det medeltida Danmark var just Halland det mest problematiska landskapet att belysa (jfr. Wienberg 1993, s 26ff). Det är därför med förväntan och glädje jag nu har öppnat och sträckläst sockenkyrkoprojektets första landskapsrapport. Jag ser nu fram emot att fylla hyllan med rapporter med jämförbara översikter och analyser för alla de svenska landskapen. Och jag ser fram emot den avslutande riktäckande översikten och syntesen, som har utlovats.

”Halland. Landskapets Kyrkor” har redigerats av konstvetaren Markus Dahlberg. Rapporten i A4-format omfattar 73 sidor med 44 figurer samt 3 färgkartor på omslaget. Här finns 7

huvudkapitel: en inledning om projektet (skriven av Ingrid Sjöström och Markus Dahlberg), kyrkan i landskapet (Gunnar Risberg och Kristina Franzén), medeltidens kyrkor (Ing-Marie Nilsson), kyrkorna 1550-1760 och 1760-1860 (Eva Vikström), 1860-1950 med senare restaureringar (Jakob Lindblad) och en sammanfattning (Markus Dahlberg och Eva Vikström). Vidare finns en kommenterad litteraturlista (sammanställd av Ing-Marie Nilsson och Markus Dahlberg) och ett register.

Rapportens text är exakt och saklig. Några direkta fel eller icke trovärdiga tolkningar förmår jag inte påvisa. Här finns kanske inga nya perspektiv, djärva hypoteser eller överraskande resultat, men mycket kunskap om landskapet och dess kyrkor. Det nya och oväntade kan förhoppningsvis komma i andra sammanhang som spin-off-effekter från projektet.

Lite smolk i bägaren finns dock. Det är sorgligt, att projektet med sina relativt många miljoner och medarbetare har valt att enbart presentera analyser, prickkartor, tabeller, diagram och ett urval planritningar, alltså inte presentera alla kyrkor i en kortfattad katalog. Om inte katalogen kommer nu, så kommer den nog aldrig, i varje fall inte i tryck. Det fanns en katalog i testrapporten för Närke. Den var på 1-2 sidor per kyrka, inklusive en skräfferad plan i skala 1:500. Några fann beskrivningarna för enkla, men de var dock bättre än inget alls. Och så är prickkartorna för små (jag borde väl veta...)! Nå, jag ser fram emot de

kommande rapporterna. Och eftersom jämförbarheten är viktig, bör man strängt taget ignorera mina invändningar. Det är redan för sent. Men sorgligt är det likväl med katalogen...

Kvar blir frågan, som har ställts tidigare på de nordiska kyrkoarkeologiska symposierna, nämligen om sockenkyrkoprojektet kommer att betyda en nytändning för "Sveriges

Kyrkor" eller om det de facto blir dess undergång. Tiden kommer att visa, om atlantångaren kommer i hamn.

Jes Wienberg är professor i medeltidsarkeologi vid Institutionen för Arkeologi och Antikens Historia i Lund.

Tack till Bodil Petersson (Lund) för språkgranskning.

Litteratur

- Dahlberg, M. (red) 2002. *Halland. Landskapets kyrkor*. Forskningsprojektet Sockenkyrkorna. Kulturarv och bebyggelsehistoria. Riksantikvarieämbetet, Stockholm.
- *Danmarks Kirker* Iff. 1933ff.
- Gardberg, C. J. 1992. Suomen kirkot - Finlands kyrkor. *Från romanik till nygotik. Studier i kyrklig konst och arkitektur tillägnade Evald Gustafsson*. (Red.) M. Ullén. Stockholm. S. 216-220.
- Johannsen, H. 1992. Danmarks Kirker. Baggrund og historie. *Från romanik till nygotik. Studier i kyrklig konst och arkitektur tillägnade Evald Gustafsson*. (Red.) M. Ullén. Stockholm. S. 205-215.
- Kempff, M. (red.) 1995. *Sockenkyrkan i landskapet och sockenkyrkan som källmaterial*.
- Lidén, H.-E. 1992. Arbeidet med "Norges kirker" i fortid og fremtid. *Från romanik till nygotik. Studier i kyrklig konst och arkitektur tillägnade Evald Gustafsson*. (Red.) M. Ullén. Stockholm. S. 221-226.
- Lindblad, J. & Dahlberg, M. (red) 1997. *Närke. Landskapsrapport*. Forskningsprojektet Sockenkyrkorna. Kulturarv och bebyggelsehistoria. (Preliminär utgåva.)
- Löfgren, O. 1995. Sakletarna. Om det materiellas betydelse i etnologin. *Ting, kultur och mening*. (Red.) Å. Daun. Stockholm. S. 137-160.
- *Norges Kirker*. Norges Minnesmerker. 1959ff.
- *Suomen Kirkot - Finlands kyrkor*. 1959ff.
- *Sveriges Kyrkor. Konsthistoriskt inventarium* Iff. 1912ff.
- Unge, I. 1986. 'Ack om man ändå hade två liv'. *Dagens Nyheter* 19 januari 1986. S. 35.
- Unnerbäck, A. 1992. Sveriges Kyrkor - konsthistoriskt inventarium. *Från romanik till nygotik. Studier i kyrklig konst och arkitektur tillägnade Evald Gustafsson*. (Red.) M. Ullén. Stockholm. S. 194-204.
- Wienberg, J. 1993. *Den gotiske labyrint. Middelalderen og kirkerne i Danmark*. Lund Studies in Medieval Archaeology 11.

Internet-adress

www.danmarkskirker.dk (Danmarks kirker)

www.raa.se/sockenkyrkor (Sockenkyrkoprojektet)

Anvisningar för författare i META

Manus till META insändes i papperskopia samt på diskett eller via E-mail. Om Du skickar text från en PC-miljö, använd om möjligt programmet Microsoft Word. Den insända texten skall vara i tryckfärdigt skick. Korrektur till författarna utlämnas normalt sett inte.

Referenssystem. Hänvisningar göres i texten med angivande av författarnamn, tryckår och sida, enligt exemplet: (Jönsson 1902, s 45ff). Undvik om möjligt längre noter. Om dylika finnes placeras de efter texten under rubriken **Noter**. Under rubriken **Litteratur** samlas alla verk, som citerats i texten, med angivande av författarnamn, tryckår, verkets namn, eventuell skriftserie eller för uppsatser aktuell årsbok eller samlingsvolym enligt exemplen:

- Stenholm, L. 1986. Önnerup - en skånsk by mellan två revolutioner. *Medeltiden och arkeologin, festskrift till Erik Cinthio*. Lund studies in medieval archaeology 1.
- Styffe, C.G. 1911. *Skandinavien under unionstiden*.

Abstract. Varje artikel skall vara försedd med ett kort abstract med titel på engelska. Detta bör vara på max 15 rader.

Faktaruta. Till varje text bifogas av författaren en uppgift om dennes nuvarande sysselsättning, t.ex doktorand vid arkeologisk institution eller antikvarie vid museum.

Illustrationer (fotografier och svartvita ritningar eller teckningar) till texten skall vara av hög kvalitet och bör vara anpassade till en trycksida i META-format. Skicka gärna digitaliserade bilder via e-mail eller på diskett i Tif-format. Alla illustrationer skall vara försedda med figurnumrering. Till dessa bifogas även en förteckning över aktuella figurtexter samt anvisning om var i texten figurerna skall placeras.